

Szegény, szegény Eduard király!?* (Újabb adalékok *A walesi bárdok* értelmezéséhez)

Talán nem tűnik túlzásnak az a valójában nehezen dokumentálható állítás, hogy *A walesi bárdok* legalább olyan fontos szerepet játszik nemzeti önazonosságunk szimbolikus rendjében, mint amilyenről például a *Hymnus*, a *Szózat* vagy éppenséggel a *Nemzeti dal* kapcsán beszélhetünk. Természetesen a fenti szövegek más-más módon járulnak hozzá a nemzeti identitás megalkotásának és fenntartásának rítusához. Míg ez utóbbiak olyan kultikus mozgósító erővel is rendelkeznek, amely a befogadó számára lehetővé teszi a virtuális közösséghez tartozás megerősítését vagy kinyilvánítását anélkül, hogy racionális (értelmezői/kritikai) viszonyt alakítana ki az adott művekkel, addig Arany balladájával kapcsolatban ezt nem nagyon mondhatjuk el (érdekes módon Aranynak nincsen ekkora kultikus performanciával bíró alkotása). Abban azonban majdnem bizonyosak lehetünk (persze statisztikai adatok nem állnak kijelentésem mögött továbbra sem), hogy ez a ballada „rezgésbe fog hozni minden magyar szívet, míg csak egy magyar is élni fog a földkerekségen”,¹ hiszen minden magyar ember, akinek számára fontos, hogy a nagyobb közösséghez tartozását reflektálja is, tudni véli, hogy mi is *valójában A walesi bárdok* célzata, mi is volt *igazából* Arany mondandója.

Más szóval a ballada allegorikus értelme magától értetődően hozzáférhetőnek tűnik a befogadó számára. Míg tehát itt egy széles közösségi konszenzuson nyugvó *értelemről* van szó, vagyis végső soron racionális jelentésadásról beszélhetünk, addig a kultikus performativitással bíró művek esetében nyilván *érzelmi* viszonyulást kell tételeznünk. A különbség azonban annyiban látszólagos, amennyiben egyik esetben sincs szükség a szövegek kritikus újraolvasására: mindkét esetben már meglévő jelentések kínálnak fel azonosulási lehetőségeket. Arany művével kapcsolatban Kunszery Gyula egy 1958-as cikkében így foglalja össze mindezt: „...szimbolikája és mondanivalója [ti. *A walesi bárdoknak*] olyan átlátszó, hogy felesleges minden részletezés”.² Vagyis Arany művének allegorikus *jelentése* (a mű korabeli történeti helyzetéből adódó *jelentőségének* kiemelt hangsúlyozásával)³ megelőzi a szöveg betű szerinti olvasatát.⁴

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült az F 037232 számmal nyilvántartott pályázat keretében. (A cím tisztelgés Nádas Péter és Onder Csaba előtt.)

Az allegorikus jelentés egyértelműségéről és elhallgatásának gyakorlatáról

Az allegóriát – mint költői eljárást és mint olvasási módot – 1849 utáni irodalmunk kitüntetett alakzataként írja le Arany László 1873-as székfoglalójában: „Úgyis friss emléünkben vannak ama napok, midőn a haza nevét említeni is tilos volt. [...] Friss emléünkben ama költemények, melyek a világtörténelem eseményei vagy az életből és természetből vett allegoriák alá leplezve panaszolták a nemzeti fájdalmat.”⁵ A kor költőire kényszerített másként beszélés, és a kor olvasóira kényszerített másként értés azután oda vezetett, hogy „éber fogékonyság fejlődik írónál és közönségnél a rejtett czélatok megértésére; a metaphorák és allegoriák gazdag virágzásnak indulnak s végre az elfátyolozott homály annyira divatba jön, hogy azóta sem bírt tőle költészetünk megszabadulni, mióta semmi sem gátolná, hogy érzelmeit nyíltan hirdesse”.⁶ Arany János Tompa Mihály költeményeit méltató 1863-as bírálatában részben szintén a kor szülte kényszerűségnek nevezi Tompa allegorizáló hajlamát: „Nála a gondolat azonnal jelvi, vagy allegorikai kifejezést nyer; a kettő egyszerre születik. Eredeti hajlam ez nála eleitől fogva; egyszersmind a viszonyok által parancsolt *kényszerűség*. Amaz érzelmet, mely álarcz alatt kénytelen bújkálni, de melyet a négy folyó és hármashalom vidékén minden ember a legsűrűbb fátyol alól is megismer, senki sem képes oly finom, oly változatos allegorikai mezbe elének állítani, mint Tompa.” Arany itt az allegorikus nyelvhasználatot olyan kommunikációs eszközként értelmezi, amely egyben egy adott (nemzeti) közösséghez való tartozást is demonstrál a cinkos összekacsintás gesztusában. Csakhogy éppen Arany az, akinek *A nagyidai cigányok* (1852) kapcsán szembesülnie kellett azzal, hogy bizony nem feltétlenül érti el az ott „rongymeizbe burkolt” mondandót a közönség. Az sem véletlen talán, hogy a „félreértett” cigány-eposz magyarázatát éppen 1863-ban (a Tompa-kritika és *A walesi bárdok*⁷ megjelenésének évében) teszi közzé a *Koszorúban*,⁸ vagyis *A walesi bárdok* megjelenésének idejében bizonyosan foglalkoztatta Aranyt az allegóriának mind poétikai, mind pedig hermeneutikai problémája.

Voinovich Géza szép kultikus metaforával jellemzi a szöveg adekvát⁹ befogadási módját, amikor így ír: „Ma [1917!] mindenki tudja, hogy scot eredeti je nincs csak tárgya idegen, érzése, lelke magyar. Olyan mint Veronika kendőjén a lecsukott szem, a mely, ha mélyen rátekintünk, fölnyílik és szívünkbe hat.”¹⁰

A vers recepciótörténete látszólag azt mutatja, hogy ez a szöveg (ellentétben *A nagyidai cigányokkal*¹¹) valóban „fölnyílt” a magyar olvasóközönség előtt, és maradéktalanul realizálódott az Arany által sugalmazott allegorikus (igazi) jelentése.

*

Ebben a tanulmányban azt fogom megvizsgálni, hogy *valóban* a vélhetőleg Arany által intencionált¹² allegorikus értelem kanonizálódott-e a vers befogadástörténete során, illetve lehetséges-e olyan alternatív (ugyancsak allegorikus) kontextus megkonstruálása, amely legalább akkora valószínűséggel (és itt nyomatékosítani kell a valószínűség státusát!) kapcsolható Arany művéhez, mint a közismert jelentés. Végső soron egy alternatív olvasásmód korabeli feltételrendszerének lehetőségeit fogom firtatni.

Ennek a tanulmánynak tehát az a hipotézise, hogy a létrejött és kanonizálódott allegorikus jelentés (Ferenc József mint a leigázott Magyarország zsarnoka szemben a költészet erejével stb.) nem meríti ki a szöveg értelmezési lehetőségeinek teljességét. Ez a tanulmány ennek fényében megpróbálkozik egy eddig ismeretlen alternatív jelentés létrehozásával, illetőleg korabeli lehetőségrendszerének feltárásával.

*

Mindenekelőtt érdemes azon elgondolkodni, hogy a mű korabeli (ezt az időintervallumot a Monarchia fennállásáig bátran kiterjeszthetjük) értelmezései sehol sem fejtik ki az amúgy számukra is evidensnek tűnő (erre mindig reflektálnak) allegóriát, nem azonosítják be a szereplőket stb. Azzal teszik mégis egyértelművé az allegorizálás lehetőségét, hogy a szöveghez kapcsolják a mű születésének körülményeit tárgyaló elbeszélést, amely így az allegória pretextjeként írja elő az értelemtulajdonítás irányát.

Elsőként a barát, Szász Károly Arany halálakor megjelent írásában fogalmazza meg a későbbiekben annyit (és annyiféleképpen) idézett történetet: „»A walesi bárdok«-at még Kőrösön kezdte megírni. Az egy állítólagos (vagy allegorikus) angol ballada; ilyennek adta ki még »Koszoru«-jában is; pedig magyar ballada biz az, olyan a milyen csak lehet. Most már nem volna illendő elbeszélni, mily alkalomból kezdte írni; rebesgették, hogy bizonyos alkalomból (az ötvenes években) a magyar költőket kényszeríteni akarják, hogy bizonyos diszalbumba verseket írjanak. Arany gondolva, hogy sorsát ő sem kerülheti el, *ezt* kezdte írni. A hír azonban nem valósult s abba hagyta.”¹³

Első megközelítésre talán a legfeltűnőbb Szász fogalmazásának óvatossága. A „már nem volna illendő elbeszélni” formula a kiegészítés utáni politikai-közjogi helyzetben aktualitását veszítettnek minősíti azt a ki nem mondott allegorikus értelmet, amely az éppen aktuális magyar királyt személyében sértheti. Szász óvatossága akár paradigmaticusnak is tekinthető abból a szempontból, hogy miként válhatott az egykor mindenki által elértett, dacosan nemzeti jelentés kissé kényelmetlen, részben aktualitását veszített és így *expressis verbis* kifejtethetetlen sejtetéssé. Gondoljunk bele abba, hogy a király és a nemzet közötti „kiegyenlítés” művében Ferenc József természetzerűleg nem gyakorolt/gyakorolhatott bűnbánatot (hiszen a Világos utáni ma-

gatartását csupán a nemzeti nézőpont átvételével nyilváníthatta volna bűnnek), vagyis az 1867 (vagy inkább 1861) előtti történések uralkodói szempontú átértelmezése nem ment végbe, ebből következően uralkodói identitása és ideológiája folytonosként tételeződik, még ha közjogi státusa a koronázással nyilván változott is.¹⁴ Ebben a helyzetben tulajdonképpen akár felségsértés-ként is felfogható Arany szövegének tiszta allegorikus értelme, hiszen amennyiben Edward azonos Ferenc Józseffel, annyiban őrzöngő, hidegvérűen gyilkoló zsarnokként jellemezhető az aktuális magyar király.

Valószínűleg a korabeli recepció óvatosságának végletes megnyilvánulását láthatjuk Greguss Ágost azon eljárásában, amelynek során a balladát eleve – minden külön megjegyzés nélkül – 1856-ra [!] datálja, és a litterális jelentést szimbolikus-morális szinten teszi teljessé: „I. Edvárd angol király meghódítván Wales [...] tartományt, magasztaltatni kívánta magát a leigázott nép dalnokaitól. Ezek ellenszegültek, sőt az ő zsarnokságát hirdették... [...] Esméje: hogy az erkölcsi világban a legnagyobb úr sem parancsol s a kinek van ereje meghalni, semmire sem lehet kényszeríteni. A ki ezt megkísérti, bűnbe süllyed bűnhődik érte.”¹⁵ A császárlátogatásnál egy évvel előbbi datálás tökéletesen lehetetlenné teszi a Ferenc József–Edward párhuzamot és vele a politikai-allegorikus olvasási lehetőséget, és teret ad egy olyan morális-szimbolikus értelmezési hagyománynak, amely mindvégig jellemzi is a szöveg befogadását, akár a politikai/allegorikus olvasat mellett is.

Szász Károlynak mint kortanúnak nyilatkozata képezi a mű keletkezési idejének és körülményeinek egyik filológiai alapját. Szász Károly információi – minthogy nem ismerhette Arany levelezését – vagy magától Aranytól származhattak, vagy a korabeli szóbeszédből. Akár így, akár úgy, a későbbi adatok nem támasztják alá egyöntetűen Szász teóriáját, miszerint a szöveg keletkezése egy általánosan elterjedt pletykához kapcsolódott volna. (Hasonló történet Arany nagykőrösi tanárkodásának idejéből áll rendelkezésünkre, miszerint megelőzendő a szakállviseletet eltiltó rendeletet, illetve a hatalomnak való engedelmesség látszatát, állítólag Arany és tanártársai a rendelkezés kihirdetése előtt levágták Kossuth-szakállukat.) Arany László, aki először datálja a szöveget, már egy Tompához írott levélre hivatkozik, valamint részben Szász teóriáját ismételi meg: „1863-ban a Koszoróban jelent meg először, de 1857-ben keletkezett, mikor egy ünnepélyes alkalommal Aranyt, *Tompát, más költőket is* [kiem. tőlem – M. R.] fényes díj ígéretével hiába igyekeztek üdvözlő óda írására megnyerni. Vö. Aranyinak Tompához, 1857. június 26-án írt levelét.”¹⁶

Gyöngyössy idézett passzusának első része egyértelműen Arany Tompához írott levelére támaszkodik: és bár kihagyja a minden magyar költőre vonatkozó elgondolást, ám a történetet más irányba torzítva narrativizálja: „Mily megrázó tragoedája a látszólag idegen tárgyú »Walesi bárdok« az ötvenes éveknek, mikor a költőt felszólították, hogy aranyakért dicsőítse az abszolút uralkodót, a *mitől* – *mint maga írja* – *beteg lett* [sic!] és nem írhatta meg

a dicsőítő költeményt, átengedte másnak e dicsőséget, de megírta minden időnek ez örökszép, hazafias költeményt...¹⁷ Arról van szó ugyanis, hogy a Tompához írott levélben a betegség nem a felszólítás következményeként, hanem a felkérés visszautasításának egyik okaként szerepel: „Olvastad-e a bárányfelhős verset? Ha igen, úgy értesz engem, ha nem, akkor nem magyarázhatom ki jobban. L–szny–ynak becsületére válik, ugy-e? Engem is felszólított az a jó ur, aranyokat ígérve sokat, sokat, de én legjobb akarat mellett sem tehetém meg, beteges állapotom miatt.”¹⁸ Vagyis míg Szász *A walesi bárdok* allegorikus jelentését visszaolvasva a korabeli viszonyokra, így a szöveget az elnyomó hatalom, valamint az egész magyar költészet közötti konfliktusból eredezteti, addig Gyöngyössy a fent idézett levél ismeretében, már egyedül Arany személyéhez kapcsolja a felkérést, ám a visszautasítás indokaként említett betegséget – mert talán elégtelen magyarázatnak látta – egyenesen a költő pszichoszomatikus tiltakozásaként tálalja.

A szöveg keletkezésének körülményeiről mint az allegorikus jelentés pretextusáról

A szöveg nemzeti-allegorikus jelentésének evidenciáját tehát a fenti pretextusként funkcionáló történet biztosítja. Csakhogy már Szász Károly, sőt Arany László, illetve a nyomukban járók is legendává alakítják a történetet. Nem véletlen, hogy Czigány Lóránt túlzásnak tartja az általa ismertetett, jelöletlen forrásokon alapuló legendaváltozatot: „...mindannyian emlékezünk keletkezésének magyarázatára. Arany 1857 júniusában írta [?] a verset, amikor Ferenc József Magyarországra látogatott. A látogatás fényét emelendő, a helytartótanács emberei [?] a legnagyobb titokban [?] megkörnyékezték a magyar költőket [???], hogy a látogatást ünneplő verset írjanak. Nem csak jelentős összeget ígértek a költőknek, de a hatalom más kegyeivel is kecsegtették őket [?]. A magyar költők azonban egyhangúlag [??] visszautasították a rút fondorlatot, és Arany arcukba vágta [?] a »walesi bárdokat«...¹⁹ Czigány változata jól reprezentálja, hogy *A walesi bárdokkal* kapcsolatban körülbelül milyen formában öröklődött az utókorra a Szász Károly és Arany László nyomán elhíresült történet, amely azóta is alapvetően meghatározza a szöveg értelmezését.²⁰ A szöveg keletkezésével kapcsolatos, ám egyben kizárólagos értelmezési irányt is mutató történetek két elem tekintetében azonosak: Arany gerinces és *dacos visszautasító* gesztusa, illetve (ebből következően) a mű *ellenszöveg* jellege minden változatnak részét képezi.

A probléma az, hogy például Arany *dacos visszautasítására* vonatkozó vélekedés már a Tompának írott két levél alapján sem egyértelműen igazolható, a konkrét felkérésre adott konkrét válasz pedig a legkevésbé sem tanúskodik az önérzetes nemzeti ellenállásról. Ugyanis nemrégiben előkerült – Korompay H. János kutatásai nyomán²¹ – egy eddig publikálatlan (ismeretlen?) Arany-levél, amelyet Nádaskay Lajoshoz, a kormánypártinak számító Buda-

pesti Hírlap főszerkesztőjéhez írt. Mivel meglehetősen fontos, ezért szükségesnek tartom a teljes szöveg idézését:

Tisztelt Szerkesztő Ur!

Vettem becses felszólítását, de nem vagyok oly állapotban, hogy annak eleget tehessek. Physical bajom, mely a lélekre tompítólag, a kedélyre leverőleg hat, s melyben évek óta sinlődöm, akadályoz a munkában. Hivatkozom az összes szépirodalmi lapokra s egyéb folyóiratokra, melyek, jóllehet szüntelen sürgetnek, egy év óta alig közöltek tőlem valamit, s ha igen, az is valamely régiebb töredék volt. Így hát nem én vagyok az oka, ha rokkant Pegazusommal nem jelenhetek meg a fényes tisztelgésnél: lesznek mások, fiatalabbak, kik azt a helyet díszesebben betöltik mint én.

Ki teljes tisztelettel maradtam

Szerkesztő urnak

N.Kőrös, apr. 3. 1857.

tisztelője
Arany János

Világosan kiderül tehát, hogy Nádaskay maga kérte fel Aranyt az üdvözlő óda megírására, vagyis szó sincs semmiféle Helytartótanácsról (amely ráadásul már nem is létezik), központilag szervezett minden költőt érintő utasításról stb.²² A levélből hiányzik a dacos, gerinces visszautasítás gesztusa is, amit persze menthet Aranynek azon jogos, és a korban sokszor emlegetett féltelme, amely szerint minden gesztusát demonstrációként értelmezhetette mind a hatalom, mind pedig a nemzet. A visszautasítás indoka fizikai állapotából, betegségéből következő terméketlensége, amely valóban jogos kifogás lehetett, hiszen ismereteseek már 1857-ből olyan például Tompához írott levelek,²³ amelyek ugyanezt a terméketlenséget panaszolják.²⁴

Persze Aranynek nyilvánvalóan kapóra jöhetett a beteges állapotából fakadó írásképtelenség, és a kínos megbízatás alól ön maga felmentéseként (vö.: „...nem én vagyok az oka...”) keresve sem találhatott volna jobb kifogást. Nem állítom tehát, hogy Arany itt mismásolna, ám az irodalomtörténeti emlékezetben oly egyértelművé vált gerinces és egyenes elutasítás gesztusa semmiképpen sem olvasható ki a levélből. (Mert ha nem beteg, akkor elfogadta volna a felkérést a nem egészen egy esztendővel korábban, a *Pesti Naplóban*²⁵ megjelent *Szondi két apródjának szerzője*?)

Arany Tompához írott augusztus 4-i levelében (amire Arany László már nem hivatkozik) is megismétli, hogy azért utasította vissza az óda megírását, mert beteg volt (nem pedig nemzeti önérzetből, semmiféleképpen sem a passiv resistentia jegyében): „A »bárányfelhő« – Lisznyai. Azt megértette minden ember. Előbb nekem voltak ígérve azon aranyok. De én beteg voltam. Sajnálom. Az egész nem érted, ha a hiv. lap aranyos számát nem olvastad.”²⁶ Arany fogalmazása meglehetősen zavarba ejtő, hiszen Tompa előtt bizonyosan nem kellett alakoskodnia úgy, mint esetleg Nádaskay előtt. Vagyis lehetséges volna, hogy Arany valóban nem kifogásokat keresve hivatkozott bete-

ges és terméketlen állapotára, és már a június 26-i levél azon passzusa, miszerint „*legjobb akarat mellett sem tehetém meg, beteges állapotom miatt*”, egyáltalában nem ironikusan értendő?

Tovább bonyolítja a helyzetet a *Köszöntő dal* (1857 márciusa) című vers *megírásának* története.²⁷ Ráday Gedeon a Nemzeti Színház művészet vezetője, Egressy Sámuel közvetítésével kérte fel Aranyt, hogy írjon betétdalt²⁸ a császári pár tiszteletére rendelt és 1857. május 6-án a császár és császárné színe előtt előadott *Erzsébet* című operához. A bor- vagy köszöntő dalt elkészítette Arany, bár Tarjányi Eszter újabb (valóban megvilágító erejű) kutatásai arra mutatnak rá,²⁹ hogy a köszöntő végül nem hangzott el az opera bemutatóján. (Tarjányi érvelésének alapja az, hogy Arany verse nincsen benne a szövegkönyvben, és a *Vasárnapi Ujságnak* a bemutatóról írott tudósításában szereplő idézet sem Arany szövegét, hanem az opera szövegét citálja.)³⁰ Ennek okát firtatva Tarjányi több hipotézist is megfogalmaz (legrokonszenvesebb számomra a „Harcra magyar!” sor túl erős Petőfi-reminiscenciája miatti cenzurális beavatkozás), amelyek mögött azért végső soron ott érződik egyfajta mentegető attitűd, amely kínosnak érzi a *Köszöntő-dal* megírását magát is, holott Tarjányi éppen erre a problémára igyekszik reflektálni. Legfeltűnőbb érvelésében az a hipotézis, mely szerint Arany nem tudta, hogy mire kérte fel őt Egressy Samu, ugyanis (Korompay kutatásai nyomán előkerült) levelében így ír: „Meg kell mégis jegyezmem: hogy mert e szövegben »haza« mindig a király előtt 1-ső helyen érintetik, ez a bordalra is szabálykint áll. Tudom én jól, miszerint nem könnyű a feladás, annyival inkább, mert maga a Fejedelem előtt fog énekelteni, de hát ki oldja meg más, ha Arany nem – mint Ráday mondá és én is érzem?!”³¹ Tarjányi erre hivatkozva fogalmazza meg egyik hipotézisét: „Feltételezhető, hogy Arany, miután megírta és elküldte a verset, jött rá arra, hogy az *Erzsébet* című opera milyen kontextusba lesz ágyazva, vagyis hogy Egressy Samu levelében a »Fejedelem« szó kire céloz.”³² Ennek a hipotézisnek semmi más funkciója nem lehet, mint Arany mentegetése a köszöntés megírásának hazafiatlansága alól, ugyanis már Egressy levelének fogalomhasználata sem érthető félre, hiszen Egressy kínosan ügyel arra, hogy az operaszöveg II. Endrét királyként, Ferenc Józsefet pedig csak Fejedelemként (lásd Deák későbbi fogalomhasználatát) titulálja. De ha – szerintem teljesen indokolatlanul – fenntartjuk is a kétértelműség lehetőségét, akkor sem gondolhatjuk komolyan, hogy Arany pesti barátaitól ne tájékozódott volna a tervezendő opera kontextusáról.

Egressy felkérő levele február 21-én kelt, majd pedig „a minapi igen becses küldeményeért [...] meleg honfi-kebellet”³³ járó köszönetmondást közvetítő levelét április 23-án datálta. A két időpont között Arany személyesen találkozott pesti befolyásos (politikai és kulturális körökben teljes tájékozottsággal bíró) barátaival. Tompának írja április 19-én: „Az ünnepeket itthon töltöttem, de voltak vendégeim Pestről: Csengeri, Salamon – és kinek nevét már ki sem

irhatom [Gyulai Pálról lehet szó]. Csengeri fölvitte Julcsát, ki most Pesten van.”³⁴ Húsvét 1857-ben április 12–13-ára esett, vagyis 10-11 nappal Egressy Samu köszönő levelét megelőzően találkozott a pesti notabilitásokkal, így elképzelhető, hogy Arany csak a velük tartott személyes konzultáció után adta fel az ekkorra már – a *Kapcsos könyv* kéziratának datálása szerint már márciusban – elkészült versét. (Pest és Nagykőrös között 2-3 nap volt a levél útja: például Arany február 23-án írt Gyulainak, aki már február 25-én válaszolt rá.) Bár Egressy valószínűleg a kézhezvétel után nem rögtön válaszolt Arany-nak (ám udvariassági okok miatt az sem képzelhető el, hogy egy hétnél hosszabb idő telt el), sőt feltételezi, hogy Ráday Gedeon már előbb megköszönte a küldeményt,³⁵ azaz legalább két postafordulót (kb. 4-6 nap) kell feltételeznünk április 23-a előtt, ami még mindig belefér az április 14–23-a közötti időintervallumba. (Megfontolandó az a feltételezés is, hogy éppen Arany vendégei vitték föl személyesen a verset a fővárosba, ezért nincs meg Arany levele: Egressy a „becses küldeményt” köszöni meg, amely éppúgy lehetett postai levél, mint személyes kézbesítés.)

Vagyis: feltehető, hogy Arany csak pesti barátjaival történt egyeztetés nyomán küldte el végül a verset, amely így nem csupán az ő egyéni akciójaként, hanem a Deák körüli csoport és az udvar közötti finom puhatólózást szolgáló szimbolikus gesztusként értékelendő. Már Egressy Samu februári levelének azon kitétele is, miszerint az opera szövegében a haza mindig előbb említetik, mint ahogy a király világos szimbolikus üzenetének lehetősége van kódolva. (Beszédes, hogy a szöveg a *Kapcsos könyv*ben olvasható kéziratának első versszak negyedik sora „Éljen a hon! éljen urunk, a király!” helyett „Éljen urunk”-kal kezdődik, amit Arany áthúzott, nyilván azért, hogy a hon előbb említették, mint a király.) A vers maga – a nyilvánvaló Petőfi-allúzió mellett – korántsem a behódolás, megalázkodás gesztusait, sokkal inkább a gerinces tartás, a dacos remény („Harcra magyar! lelsz magadnak víni tért: / Győzni dicsó, halni dicsó a hitért;”) üzenetét közvetíti. (Sőt azt kell mondanom, hogy Lisznyai versének Arany-féle értékelése [„L-szny-ynak becsültere válik, ugy-e?”] sem értelmezhető pusztán iróniaként, hiszen az Egressy-levél logikájának fényében [„nem könnyű a feladás [...] de hát ki oldja meg más, ha Arany nem”], Lisznyait is lehet dicsérni abban a tekintetben, hogy jól [behódolás nélkül] oldotta meg a mégiscsak kínos feladatot.)

Vagyis még Tarjányi Eszter kiváló írásának is az a tanulsága, hogy a magyar történeti hagyomány nem tud elképzelni olyan kontextust, amely nem a gerinctelen behódolás vagy az önfeláldozó mártíromság bináris rendszerében helyezi el a Ferenc Józseffel kapcsolatos vélekedéseket.³⁶ Ugyanis ebből a szempontból joggal tehető fel az elkerülhetetlenül moralizáló és új kontextus híján kínosan megoldhatatlan kérdés, miféle kettős mérce ez: egyfelől ellenverset írni a köszöntő óda (Lisznyai verse is név nélkül jelent meg) helyett, másfelől szinte személyesen köszönteni a császári párt a Nemzeti Szín-

házban. Persze ezeknek a kérdéseknek nem morális vonatkozásai az érdekek számunkra, hiszen történeti nézőpontból a morálnak semmiféle relevanciája sincs. Az azonban már izgalmas problémának látszik, hogy létezik-e (re/konstruálható-e) egyáltalán olyan elbeszélés, amely összeegyeztethetővé teszi a Világos utáni nemzeti érzést az uralkodó iránti lojalitással. Másképpen mondva: hogyan fér meg egy könyvben (kis túlzással: egy lapon) a mégiscsak lojalitást reprezentáló *Köszöntő-dal* és a látszólag dühödt királyellenességet közvetítő *A walesi bárdok*.

Ferenc Józsefet üdvözlő versek lehetséges motivációjáról

Az a kérdés, hogy miféle motivációk állhattak a Ferenc Józsefet üdvözlő vers(ek) megírása mögött, természetesen a *Költői üdvözlés* – végső soron – Arany helyett megíró Lisznyaival kapcsolatban is joggal merülhet fel. Mert hogyan lehetséges az, hogy az a költő, akinek népszerűsége a negyvenes években Petőfiéval vetekedett, aki az 1848-as forradalomban a Pilvax-körhöz tartozott és a forradalom radikálisaival tartott kapcsolatot, aki a radikális *Márczius Tizenötödike* szerzőgárdájához tartozott, akit Madarász László rendőrminiszter támogatásával 1849. március 16-án – többekkel együtt – kineveztek a szabadságharc „hivatalos” történetírójává, aki a szabadságharc végéig kitarított Görgey mellett, és akit a bukás után büntetésül besoroztak a császári hadseregbe, ahol is 1851-ig volt kénytelen szolgálni stb.,³⁷ lelkes versben köszöntse minden nyomorúságának végső okozóját, a zsarnok császárt? Egyszóval Szilágyi Sándornak azon visszaemlékezése, amelyben mélységes fájdalomról és csalódottságáról tudósít a *Köszöntő-vers* megírása kapcsán, teljesen érthető a Lisznyaival kapcsolatos korabeli vélekedések ismeretében: „Lisznyait életmódja arra kényszeríté, hogy elfogadjon oly megbízást is, melynél fogva egy ünnepi verséért annyi honoráriumot kapott, mennyit Arany harminc lyrai verséért, vagy tíz balladáért. Persze, folyt a pezsgő pár napig. Hogy mekkora sebet ütött ez szívünkön, a mai nemzedék meg sem értené.”³⁸ Természetesen a szabadságharc egyik korabeli mitizálója, emlékezetének fenntartója részéről³⁹ érthető, hogy az okokat végső soron Lisznai közismert alkoholizálásában, korhely életmódjában találja meg, vállalván inkább a régen halott költő emlékének ilyen irányú megsértését, mintsem feltenné, hogy Lisznai fejében létezhetett az ifjú császárral kapcsolatban – az azóta kizárólagossá vált – függetlenségi elbeszélésen kívül másfajta vélekedés is.

Mégis egy ilyen másfajta vélemény lehetőségét villantja fel Vadnai Károly Lisznyaival szóló emlékezésében,⁴⁰ amelyben ugyan megemlíti, hogy a vers megjelenése után félig tréfásan megfenyítették a *Hölgyfutár* szerkesztőségében, ám azt is nyilvánvalóvá teszi Vadnai elbeszélése, hogy nem közösítették ki, nem vált tabuvá a költő a Bach-huszárok uniformisába bújó Kuthy Lajoshoz hasonlatosan: „Akárki más írja, az akkori köröknek rögtön száműzöttje

lesz. De Lisznyairól tudta mindenki, hogy midőn e versét írta nem volt semmi magyartalanág a szívében...⁴¹ Vadnai különben Szász Károlyhoz hasonló módon meséli el az üdvözlő vers megíratásának történetét: „Mikor egyszer a fiatal császár és neje Pestre jöttek látogatóba s volt nagy készülődés az ünnepi fogadtatásra, a hivatalos lap [ti. a *Budapesti Hírlap*] szerkesztője [ti. Nádaszkay Lajos] egyik nevezetesebb költőtől a másikhoz futkosott, szép szóval és bankjegyekkel ostromolva őket, hogy írjanak alkalmi üdvözetet az ünnepnap reggelére. De biz egyiknek sem tudott rózsaszínűen fogni a tolla. A ki nagy költő volt, inkább irt ekkor olyan balladát, mint a »Walesi bárdok« a kisebbek is csak a multak dicsőségét énekeltek, vagy a jobb jövőről álmodoztak, de a jelent dicsőíteni nem tudták.”⁴² Látható, hogy Vadnai is radikális ellenversként értelmezi Arany szövegét, ám meglepő fordulattal Lisznyai *Költői üdvözetét* sem gerinctelen behódolásként értékeli (persze teszi ezt az 1880-as években, Ferenc József magyar király uralkodása alatt), amikor így folytatja: „Nem tudta a »madarak pajtás«-a sem [ti. a jelent dicsőíteni]. De tudott remélni, birt hinni s nem volt képes föltenni, hogy az uralkodó, kinek szívét, agyát fiatal vér melegíti, elébb-utóbb meg ne szeresse a magyart. Erről a magyarról szól az ének, ebből a hitből fakadt az a révedező vers, melyet ő ez ünnep reggelére irt.”⁴³ Később Lisznyai szájába adja azokat az érveket, amelyek alapján legitimálható a *Költői üdvözet* megírása még az egykori honvéd részéről is: „– No hiszen te szép honvéd voltál, – mondá egyikünk. – Már pedig az voltam és megint az lennék, ha kellene – felelte. – S akármit gondoltok most, de megérjük valamennyien, hogy mikor e császárból majd király, ez ifjúból pedig férfi lesz, ő maga állít egy egész honvéd-sereget, s atillában fog sétálni a Duna-parton.”⁴⁴ Lisznyai – később beteljesedett próféciaának minősülő, ám a maga korában abszurdnak ható – állítása arról tudósít, hogy Kemény Zsigmond⁴⁵ első röpiratában a magyarság karakterológiájának részeként értelmezett monarchikus érzület nem halt ki a valóban súlyosan terhelt korban sem, és nem kizárólag a konzervatív körök „nemzetáruló” vélekedéseként érdemes a figyelemre. Vadnai említi Török János kapcsán, hogy ugyan a korban nem volt szabad a király titulust önmagában használni, hiszen a hatalom szemében ez nemzeti demonstrációnak minősült, ám Török éppen ezért „Éljen a király!” című cikket⁴⁶ jelentetett meg 1856-ban az esztergomi bazilika felavatásánál megjelenő Ferenc Józsefet üdvözlendő, amelyben kizárólag a magyar királyt (és véletlenül sem a császárt éltette): „Török János nagy eseménynek tartá (és az is volt), hogy ő e nevezetes napon, egy üdvözlő szöveget élén, nyomtatásban csupán a királyt éltethette.”⁴⁷ Török reménye⁴⁸ – amelyet Vadnai szerint a magyar írók közül csupán Lisznyai osztott akkoriban – az volt, hogy „Ausztria fiatal császárából egykor, nem sokára, szeretett magyar király lesz”.⁴⁹

Csak hogy az a közjogi szakadék, amelynek áthidalása csak a kiegyezés nagy művével jött létre, nem tette lehetővé az evidensen monarchista érzü-

let artikulálását. A Szent Koronával meg nem koronázott, ráadásul a magyar alkotmány szerint önmagát jogtalanul trónörökösnek tituláló, a magyar alkotmányt – a Pragmatica Sanctio jogeljárású passzusára hivatkozva – semmisnek tekintő császár, egy igaz hazafi részéről nyilvánvalóan semmiféle hódolatra sem érdemes. Ugyanakkor a tényleges uralkodói hatalommal bíró *fejedelem* (Deáknak az uralkodót megszólító titulusa például az 1861-es két felirati javaslatban) *személye* jelenthet biztosítékot arra, hogy egykor törvényesen megkoronázott magyar királyként visszaállítja az alkotmányos rendet Magyarországon. Deák *Húsvéti cikke* egyenesen úgy fogalmaz, hogy a gyakran – „nem egy osztrák államférfiú tanácsa és befolyása által, mellyel a fejedelemre hatott” – megsértett magyar alkotmány biztosítékai a történelem folyamán mindig is maguk a fejedelmek voltak: „Mindig a fejedelmek voltak azok, kik mélyebb belátással és szigorúbb lelkiismeretességgel a magyar alkotmány ellen intézett rendeleteket visszavették, a sértett törvényeket helyreállították, s a nemzet bizalmát és reményét felélesztették.”⁵⁰

Ebből a nézőpontból tehát érthető Arany gesztusa, hiszen amikor a *Köszöntő-versben* a királyt élteti, Török Jánoshoz hasonlatosan, a nemzet jövőre vonatkozó reményét vetíti az ifjú uralkodó *személyére*.

Arany néhány királyfigurájáról és a Shakespeare-narratívákról

Meglátásom szerint éppen az uralkodó *személyének* (emberi-individuális dimenzió) és *funkciójának* (szakrális-politikai dimenzió) kettéválasztása, illetve e két dimenzióknak a lehetséges konfliktusai (összeegyeztetetlensége) szervezik Arany balladáinak királyábrázolásait. Arany királyballadáinak közül az *V. László*⁵¹ (1853) méltán nevezi a szakirodalom *A walesi bárdok* párdarabjának. Az *V. Lászlóval* kapcsolatosan nemzeti-allegorikus értelmezés nem kanonizálódott ugyan, holott például Jancsó Benedek *V. László lelki életének* a szöveg betű szerinti értelmezése alapján történő analízise, illetőleg Ferenc József 1852 nyarán tett két hónapos magyarországi körútjának⁵² vélelmezhető hatása jó alapot szolgáltathatna egy az Edward–Ferenc József párhuzamra rímelő összevetéshez: „Tudva rosszat cselekedett és ezért egyfelől üldözi a bűntudat, másfelől pedig a gonoszul megsértett nemzet bosszújától való félelem. Ezért míg egyrészt a bűntudat kínzó mardosásaitól akar megszabadulni, addig másrészt folytonosan azon töri a fejét, miként biztosíthatná magát a nemzet bosszús haragjával szemben.”⁵³ Jancsó megjegyzi, hogy „László király nem csak bűnös, hanem gyáva is. A félelem benne elnyomja az elkövetett bűn emlékét s ezért visiói is e gondolkör tárgyaira vonatkoznak.”⁵⁴ László gyávasága nem egyszerűen morális hitványságából fakad, hanem fiatalságából és legfőképpen *gyengeségéből*. Nem véletlen, hogy a ballada történetét a háttérben meghúzó, névtelen szolga határozza meg: a király megnyugtására szolgáló szavai végső soron csak fokozzák *V. László* halluciná-

cióit és szorongását. Különösen látványos ez a negyedik szakaszban, ahol a *menny* szó kiemelésével Arany az eredendő természeti képzetten az égi-isten bosszúállás lehetőségét is becsempészi a szolga szólamába: „»Miért zúg a tömeg? / Kívánja eskümet?« / »A nép uram király, / Csendes, mint a halál, / Csupán a *menny* dörög.«” A szolga a későbbiekben is kettős játékot játszik, hiszen a látszólag megnyugtatót célzó szavai folyton arra az eredeti bűnre emlékeztetik a királyt, amelyet ő éppen kiszorítani kíván tudatából, végső soron így tartva életben a lelkiismeret-furdalás elmét bomlasztó forrását: „»Hah, láncát tépi a / Hunyadi két fia –« / »Uram, uram ne félj! / László, tudod, nem él / S a gyermek az fogoly.«” A szolga e kettős játéka az olvasó előtt az utolsó versszakban lepleződik le a maga teljességében, amikor is enyhítő cseppek helyett mérget ad a királynak (bár Arany itt is a forrásul szolgáló Thuróczykrónika elbizonytalanító elbeszélését követi, amely nem állítja bizonyosnak a király megmérgezését),⁵⁵ aki addigra már feltétlen és kizárólagos bizalommal ruházta fel kísérőjét: „»Oh adj, oh adj nekem / Hús cseppet, hű csehem!« / Itt a kehely, igyál, / Uram, László király, / Enyhít... mikép a *sír!*”

Jancsó Edward királlyal összevetve V. Lászlót félenk, férfiatlan gyenge bábnak minősíti, végső soron *áldozatként* mutatja be, amikor az erőteljesebb és inkább cselekvő Edward király tragikumával állítja szembe sorsát. V. László uralkodása a magyar történelem kaotikus korszakaként híresült el, amiben a király a különböző bárói ligák kiszolgáltatottjaként kénytelen úgy cselekedni, ahogyan a szemben álló csoportok érdeke azt megkívánja. Arany balladája tehát – a szolga állandó, az eseményeket titkon irányító jelenlétével a háttérben – nem egyszerűen a Hunyadi László-történet nemzeti patetikus elbeszélését adja (ahogyan például Erkel operája), hanem részben a Thuróczykrónika intencióinak⁵⁶ értelmében a környezetének kiszolgáltatott, az uralkodói szerep nyomasztó terhét individuális szinten elviselni nem tudó *ember* tragédiáját vázolja fel.

Az efféle királyábrázolás alapsémáit Arany valószínűleg a Shakespeare-drámákban találta meg. A balladák értelmezési hagyományában alaposan elemzett a Shakespeare-hatás, különös tekintettel a balladák elborult elméjű hőseire. Amikor Gyulai Pál az Arany-életrajzban Aranyt a ballada Shakespeare-jének titulálja, akkor hasonló elgondolásból indulhat ki, mint nem sokkal később Jancsó Benedek, aki engedve a kultusz csábításának nem (vagy nem egyszerűen) a hatástörténetben, hanem a zsenialitás párhuzamában véli felfedezni a kapcsolatot Shakespeare és Arany között: „csak egy Shakespeare a tragoediában s egy Arany János a balladában, kik képesek voltak az emberi lélek legtitkosabb redőibe behatolva, az ismeretlen, a sejtelmes mélyből felhozni a lángész hatalmával az aesthetikailag legfenségesebb költői nyilvánulatát”.⁵⁷ Jancsó Benedek tanulmánya elején arról értekezik, hogy Shakespeare műveiben találjuk meg a „lelki élet viharának, az örültségnek részletes és hű rajzát”,⁵⁸ és ebben a tekintetben „...Shakespeare az, a kinek műveiben *mint mintákban* [kiem. tőlem

– M. R.] láthatjuk, hogy a tragoediában miként rajzolja a költő az emberi lélek betegségét részletesen és szélesen...⁵⁹ (Természetesen Arany ugyanezt mutatja be a ballada szűkebb keretei között.) Riedl Frigyes szerint „Arany az örültek rajzában szembetűnő módon Shakespeare befolyása alatt áll”.⁶⁰ Császár Elemér 1917-es könyvében már a következőt írja Arany és Shakespeare viszonyáról: „Arany e megdöbbentő rajzait szembetűnő kapcsok kötik Shakespeare tragédiájához, de ép oly nyilvánvaló, még a fölületes vizsgáló előtt is, hogy Arany a nagy művész tudatosságával járt el a Shakespeare jelölte nyomon; követte őt a nélkül, hogy utánozta volna...”⁶¹ A kultusz diktálta párhuzamosság vélelme ellenére nyilvánvaló, hogy Jancsó és a nyomában mindenki olyan narratív sémákat látott az egyes Shakespeare-hősökben, amelyek alapjaiban határozzák meg Arany elgondolásait, illetőleg alapvetően befolyásolják az Arany elgondolásait értelmező recepciót magát is.

Úgy vélem azonban, hogy az egyes balladahősök esetében nem feltétlenül fedik egymást az Arany és a recepció által alkalmazott Shakespeare-narratívák.

A bűnhődő királyfigurákkal kapcsolatban – mint amilyen V. László és Edward – általában III. Richárdot, a bűnhődés folyamatának hallucinációs lefolyásával kapcsolatban pedig Machbethet szokás narratív mintaként megjelölni, amivel egyben az adott szövegre vonatkozó értelmezés iránya is egyértelműen kirajzolódik. Az V. Lászlóval kapcsolatban például Császár értelmezése a következő: „V. László kínos félelme, a mint álmából visiói és hallucinációi föl-fölrasztják, Shakespeare véres kezű uralkodóinak, Machbethnek és III. Richárdnak, lelki gyötrelmeit, gáztetteik büntetését juttatják eszünkbe...”⁶² Csakhogy a Shakespeare-narratíva olyan előzetes értelmezési mintákat is szolgáltathat, amelyek nagyon is egysíkúvá teszik szövegekhez rendelt lehetséges jelentéseket. Ebben az esetben a III. Richárd mintájára V. Lászlót zsarnokként felfogó értelmezés semmi mást sem képes kimondani, mint az elvetemült bűnös méltó bűnhődésének tényét, amely persze jól illeszkedik akár a nemzeti mitológia szótárába is. Azonban a III. Richárd narratív sémájának követése nem engedi a gyenge esendő ember és királyi funkciójának konfliktusán alapuló értelmezési irány kibontását.

Az általam ismert szakirodalom sehol sem említi Arany királyballadáival kapcsolatban,⁶³ hogy – a Shakespeare-életműből angolul elsőként olvasott, és fordított (!)⁶⁴ – János király-, illetőleg a II. Richárd király-ábrázolásai bármiféle relevanciával is bírának. Holott az V. László gyengekezű, az események és környezete kiszolgáltatottjaként sodródó uralkodó típusa nagyon erősen a János király uralkodóképére emlékeztet. Azaz a János király narratívájának fényében világossá válhat, hogy Arany az V. Lászlóban nem egyszerűen a zsarnok bűnhődését, hanem a király személyének kiszolgáltatottságát ábrázolja, amit pedig a maga teljességében II. Richárd története tematizál.

Ennyiben egyáltalán nem osztom Boda István azon meglátását, miszerint a humánus Arany *csupán* az Ágnes asszony esetében menti föl a bűnöst, és te-

szi száanalomra méltóvá,⁶⁵ míg kizárólag az *V. Lászlóban*, *A walesi bárdok*ban és az *Éjjeli párba*iban „nem enyhíti a hős bűnhődését”, mert a „két első balladában az igazság és a haza fanatikusának szigora nem engedi meg a könnyөрületesség érzésének szelídítő befolyását”.⁶⁶ Valójában azt a hipotézist szeretném megkockáztatni, hogy Arany az *V. Lászlóban*, illetve magában *A walesi bárdok*ban is hasonlóképpen jár el, mint az *Ágnes asszony* esetében, azaz nem egyszerűen Shakespeare zsarnokábrázolásainak mintáját követi, hanem a könnyөрület lehetőségeit (is) igyekszik megkeresni, s bemutatni a királyfigura esendő emberi oldalának sérülékenységet.

A mű befogadásával kapcsolatban döntő jelentőségűnek tűnik, hogy *A walesi bárdok* értelmezői szinte valamennyien III. Richárdot tekintik a megfelelő narratív mintának, amikor Edward zsarnokságát állítják értelmezésük középpontjába,⁶⁷ pontosabban szólva evidensen a III. Richárd zsarnokképek pre-judikálásával kezdenek hozzá a szöveg betű szerinti értelmezéséhez. Fentebb arról már volt szó, hogy ezzel a művel kapcsolatban a nemzeti-allegorikus jelentés megelőzi a betű szerinti, azaz erősen befolyásolja mind a szöveg történéseinek, mind pedig a szereplők jellemének rekonstruálását. A magyar olvasó még minden szorosabb olvasás előtt értelemszerűen (hiszen a cím is erre ösztönöz) a bárdok nézőpontjával azonosul, így fordulhat elő, hogy kizárólagosan az Edwardot valóban zsarnoknak mondó bárdok értékelése érvényesül a befogadói szinten is, megfelelően arra, hogy a bárdok szólama maga is csupán a mű szövegszerű része, nem pedig egy szöveg fölötti igazság artikulációja: éppen úgy értelmezésre szorul, miként Edwardé. (A bárdok szólamát természetesen Arany véleményét közvetítő elbeszélésékként fogja fel az utókor, és ezért emelheti ki a ballada szövegéből, mintegy megfellebbezhetetlen igazsággá avatva mondandóját.)

Talán egyedül Greguss figyel fel arra az aprónak tűnő különbségre, mely szerint éppen a bárdok szólama nyilvánítja zsarnokká Edward királyt, ám a szövegben létezik más nézőpont is, ahonnan nézvést a király nem tekinthető eredendően zsarnoknak: „I. Edvárd angol király meghódítván Wales [...] tartományt, magasztaltatni kívánta magát a leigázott nép dalnokaitól. Ezek ellenszegültek, sőt az ő zsarnokságát hirdették...”⁶⁸ A szöveg betű szerinti szintjének legteljesebb rekonstruálását Gyulai emlékbeszédében találhatjuk, amely – ismerve Gyulai szövegének hatástörténeti karrierjét – egyértelműen a mű mindenkori értelmezési modelljének tekinthető: „[Edward király] Meglátogatja a legyőzött velszi tartományt s nagy lakomát tart Montgomeryban. Fénnel fogadják, dúsan vendéglük, de nem szívbeli hódolattal és senki sem éljenzi. A király haragja indulatos szemrehányásban tör ki, követeli, hogy a bárdok dicsőségét énekeljék. A bárdok előlépnek, de a király dicsősége helyett a haza fájdalját éneklük s megátkozzák a zsarnokot. A király máglyára küldi őket s londoni palotájába tér. Az éj csöndes, de nem alhatik, folyvást hallja a bárdok énekét, zenét parancsol, de a zenét, dobot és kürtöt átharsogja

a vértanúk éneke.”⁶⁹ Gyulai szövege természetesnek veszi a király zsarnokságát, és egyben jól látszik a bárdok nézőpontjának dominanciája az értelmező szólamában, amennyiben már evidens témaként („megátkozzák a [!] zsarnokot”), közös tudásként hivatkozik Edward zsarnokságára.

Jancsó lélektani elemzése sokkal reflektáltabban támaszkodik Edward pre-judikált zsarnokságára, nála a király személyiségének eleve alapja a zsarnoki lelkület: „Edvard király káprázatai erősebbek, mint László királyéi voltak, mert Edvard maga is keményebb lélek. Edvard erőszakos zsarnok [...] Edvardnak idegzete durvább s így a betegség is, mely az idegzetet szét fogja zúzni, rettenetesebb lesz. Bűne szörnyűbb, büntetésének is kegyetlenebbnek kell lenni. Káprázatai a zsarnok lelkének szörnyű káprázatai.”⁷⁰ Jancsó ezzel az egyértelmű ítélettel azonban szinte már-már elvétí a király összeomlásának kielégítő motiválhatóságát, hiszen a már eleve durva lelkű, zsarnoki kegyetlenségű, a tartományt vérbe borító Edwardnak vajon miért kellene összeomlania a bárdok kivégeztetése után. (Hacsak nem akarjuk egyszerű kísértetballadává degradálni a szöveget, amelyben a bárdok visszajáró lelke áll boszút Edwardon, némiképpen a *III. Richárd* mintájának jegyében.)

A betű szerinti szint illetően rekonstrukciója a figyelmes olvasó számára bizonyos zavarokat okoz, amelyeket csak elég körmönfont pszichologizáló magyarázatokkal tud feloldani a szakirodalom. Boda István például – aki egyébiránt meg is jegyzi, igaz, minden kommentár nélkül, hogy „a lélekrajz motivációja nem ebben a balladában a leggazdagabb” –, mintha érezné, hogy nehezen motiválható a zsarnoknak tekintett király önmaga dicsőítésére vonatkozó kívánsága, amikor így ír: „Greguss mély és finom érzékkel állapítja meg, hogy még a zsarnok is vágyik a mások elismerésére [...]. Eduard éppen azért oly éhes és mohó a saját dicsőítését hallani és a dicsőítés elmarad-tán, sőt a kikényszerített dicsőítésnek átokba fordulásán éppen azért gyúl oly embertelen oly embertelen elvakultságú haragra, mert már eddig se lehetett nyugodt a lelkiismerete. [...] *A máris ingerült király az, aki ki akarja, mintegy a maga teljesebb megnyugtatóására, erőszakolni az elismerést, s ha ez nem sikerült [...] a zsarnoknál természetesen érthetővé válik az igazságot és a lelkifurdalást vérbe fojtó düh* [kiem. tőlem – M. R.]...”⁷¹ Úgy gondolom, hogy Boda idézett passzusa jól illusztrálja azt a szükségszerűen tautologikus értelmezői gondolatmenetet, amely a király öndicsőítésének motiválására tett kísérleteket jellemzi, és amely végső soron a ballada történetének kiiktatásával jár, hiszen a kiinduló állapot (Edward zsarnoki lelkülete) mit sem változik a bárdok megégetésével, sőt az összeomlás és hallucinációk is a zsarnoki lélek eleve adott természetéből következnek: „...éppily természetes úton – és ennél az egyéniségnél (kit eddig sem hagyott nyugton a lelkiismeret Wales zsarnoki leigázásáért) elkerülhetetlenül – kövesse a dühödtté válást a lelkiismeret őrzítő hatása, legalább is a kibíratatlannak érzett gyötrő emlék hallucináló kóros megtapadása, »perszeverációja«.”⁷² Persze csak annyiban lehet beszélni a

ballada történetének megszüntetéséről, amennyiben Edward királyt tekintjük a szöveg központi figurájának, és az ő összeomlásának folyamatára figyelünk, ám ha a címben is jelölt bárdok történeteként olvassuk a művet, akkor jogosnak tűnik Edward jellemének statikussága, hiszen éppen ezzel a zsarnoki szubjektummal szemben emelhető ki a bárdok elhűsége, és igazán így érvényesíthető a szöveg Gregusstól származó és egészen máig⁷³ ható mondanója: „Eszméje: hogy az erkölcsi világban a legnagyobb úr sem parancsol s a kinek van ereje meghalni, semmire sem lehet kényszeríteni. A ki ezt megkísérti, bűnbe süllyed bűnhődik érte.”

Ugyanakkor nem olvastam olyan elemzést, amely így vagy úgy, de ne a király bűnével, illetve bűnhődésével: tragikus figurájával foglalkozott volna. Imre László – Greguss gondolatának második felét továbbgondolván – „a zsarnok morális felőrlődésének rajzát” látja a szövegben, amely azonban állapotváltozást tételez Edward jellemében, ám ezt a Boda által kifejtett zsarnok-konceptió nem teszi lehetővé. Természetesen valamiféle általános humanitás elvének jegyében magyarázható, hogy a zsarnok előbb-utóbb összeomlik saját gonoszságának súlya alatt, ám csak annyiban teheti mindezt, amennyiben tudatában van önnön gonoszságának. Ez az önreflexió valóban a III. Richárd machiavellista értelmezéseire építő elbeszélésből következhet, hiszen a Shakespeare-dráma királya mindvégig reflektál saját zsarnokságára. Viszont III. Richárd bukása annak ellenére, hogy a Richmonddal vívott döntő csata előestéjén az általa elpusztítottak szellemei kísértik, és felébredve kétségbeesésről és rettegésről beszél,⁷⁴ nem a belülről fakadó meg hasonlásból, hanem a kézzelfogható hatalmának elvesztéséből ered.⁷⁵

A fent idézett elemzők (Gyulai, Jancsó, Riedl, Boda), amikor III. Richárd zsarnokságát tulajdonítják Edward királynak, akkor azt is állítják, hogy Edward mindvégig reflektál önmagára, tudatában van önnön véreskezűségének. Ezzel szemben azt a javaslatot tenném, hogy vizsgáljuk meg a ballada betű szerinti szintjét abból a szempontból, hogy a történet éppen azt a folyamatot mutatja be, ahogyan az eredetileg önmagát „jó királyként” értelmező Edward a bárdok elbeszélésének következtében dőbben rá arra, hogy őt itt bizony bűnös zsarnoknak tartják: összeomlását pedig éppen az önképének lelepleződése, identitásának megbomlása okozza. Vagyis – és a nemzeti-allegorikus szinten is ezt szeretném bizonyítani – *A walesi bárdok* egy hamis önideológia radikális lelepleződéséről, és az önmagát ezen önideológia segítségével felépítő szubjektum összeomlásáról beszél.

A szöveg tárgy történeti vonatkozásairól

Úgy látom, hogy *A walesi bárdok* már a litterális szinten is magában rejt olyan szöveghelyeket, amelyek a recepció által kiolvasott jelentést nem kis mértékben módosíthatják, azzal együtt persze, hogy nem érvénytelenítik. Ráadásul

azt is gondolom, hogy Arany történeti tárgyú balladáival kapcsolatban leegyszerűsítő szemléletet engedélyez a recepció, amely elszegényíti a szövegekben rejlő olvasási lehetőségeket. Gondoljunk példának okáért a *Szondi két apródjára*, amelynek a szokványos értelmezési hagyománya nem különbözik jelentősen a reformkor hasonló témájú szövegeinek nemzeti-patetikus olvasásmódjától. Holott már önmagában az a tény, hogy Arany háromszor is nekifutott a témának, illetve, hogy az apródokat helyezi a szöveg középpontjába, azt jelzi, hogy nem a hagyományos módon próbálja kezelni a történetet, ám tisztában van e tradíció jelentésképző erejével, és részben épít is rá.

A *walesi bárdokkal* hasonló lehet a helyzet, hiszen az allegorézis lehetősége annyira kézenfekvőnek tűnik a témával kapcsolatban, hogy (egy kultikus toposzal élve) már-már nem jelenthet kihívást Arany számára. A *walesi bárdok* tárgyátörténetét feldolgozó Elek Oszkár kimutatja, hogy a magyar irodalmi hagyományban Edward és a bárdok története dokumentálhatóan már legalább 1838 óta egyértelműen a nemzeti függetlenségi vágyak szótárához tartozik.⁷⁶ Gaal József *A bajvívók (Emlény, 1838)* című elbeszélése egyenesen magyar szereplőkkel népesíti be Wales szabadságháborúját, közvetlen kapcsolatot teremtve a szabadságháborúról híres és a zsarnoki hódító elleni küzdelem mellett elkötelezett magyar és walesi nép között. „Ha nem nyomta volna a szegény magyar népet az évszázados osztrák iga, támadhatott volna-e íróinknál még csak langyos érdeklődés is az irek és a walesiek iránt, elég izzó angol-imádatunk korábban?”⁷⁷ – teszi fel a jogos kérdést Elek Oszkár, mintegy summázva a nemzeti allegorizálás kikerülhetetlenségét a témával kapcsolatban. Persze az is egyértelműen kiviláglik Elek szavaiból, hogy a nemzeti érzület kizárólagos elbeszélésmódját kizárólag a függetlenségi retorikában képes meglátni, holott közjogi értelemben – kisebb-nagyobb időintervallumoktól eltekintve – nincsen igaza, hiszen köztudott, hogy legalább az 1723-as magyar Pragmatica Sanctio óta (de korábbi időszakban is törvények szabályozták a Habsburgok országlását: Magyarország mindig is megtartotta közjogi függetlenségét) törvényes renden alapul a Habsburg-ház magyarországi uralkodása. (A Habsburg-házzal szembeni korábbi felkelések okai mindig a törvényes viszonyok felrúgásában keresendőek, vagyis a Magyarország közjogi különállásának megszüntetésére tett Habsburg-kísérletekben, amelyek azonban sohasem hoztak tartós sikert.)

A *walesi bárdok* története tehát szervesen és zökkenőmentesen épült be a magyar nemzet függetlenségi mitológiájába, amelynek reneszánsza 1848/49-ben, illetve Világos után természetesen tekinthető. A korszakra jellemző az is, hogy Arany szövegét részben megelőzve – pontosabban szinte párhuzamosról beszélhetünk – megihletett más költőt is a téma. Tóth Endre először 1860-ban a *Szigeti Albumban* megjelent,⁷⁸ majd 1862-ben a *Harangvirágok* című kötetében újraközölte *Az ötszáz gael dalnok* című ódájáról van szó. Szász Károly már idézett emlékezésében a következőképpen számol be Arany és

Tóth költeményének viszonyáról: „Egyszer jóval később, Tóth Endrétől megjelent az »Ötszáz walesi bárd« című költemény (az is célzatos és vonatkozó). Aranynak is tetszett a vers, legalább figyelmére méltatta. Én akkor már kis-kunsági lelkész voltam s Arany Pesten lakott. Nála lévén, kértem tőle: olvasta-e a Tóth Endre költeményét s emlékszik-e még rá, hogy ő is kezdett, ekkor s ekkor, Kőrösön erről a tárgyról egy egészen máshangu és menetű balladát? Hát kihuzza a fiókját s kivesszi belőle a befejezett, kész költeményt. Nekem is, mondá, a T. E. költeménye eszembe juttatta a magam félbenmaradt versét; elévettem s befejeztem; de *miután más már megírta* [kiem. tőlem – M. R.], nem tudom érdemes-e kiadni ezt?”⁷⁹

Figyelemre méltó, hogy Szász egyrészt úgy emlékszik, hogy a téma „máshangu és menetű” feldolgozásába kezdett Arany, másrészt pedig Arany szájába adott szavak a két szöveg bizonyos szintű azonosságát állítják. Elek Oszkár ezt az azonosságot a szövegek „eszméjében” fedezte föl: „Tóth Endre költeményéből kisugárzik az erkölcsi erő győzelme a zsarnokság hatalmán. Ez a felfogás él Arany János halhatatlan balladájában is. Félbenmaradt alkotásának folytatásakor Tóth Endre versének eszméje gyújtó erővel hat reá, megizmosítja eredeti gondolatában, abban, hogy az összeomlásra kárhozott önkényen az örök életre hivatott erkölcsi erő diadalt arat.”⁸⁰ Elek a bekezdéshez fűzött lábjegyzetben is egyértelművé teszi – persze anélkül is pontosan tudható –, hogy a Greguss által kifejtett mondandót tekinti mérvadónak.

Tóth Endre művével összevetve azonban világosan kirajzolódik, hogy Arany balladájának csupán részproblémája a bárdok hősi ellenállása. Ugyanakkor Greguss és nyomában a teljes recepció által kihüvelyezett „eszmei mondandó” csupán a bárdok történetére szűkül, miközben Edward figurájának értelmezését is kizárólag ezen nézőpontra rendelik alá. Tóth Endre művében egyértelműen a bárdok szólama és nézőpontja dominál, ám éppen ennek kontrasztjában élesednek Arany szövegének finomabb árnyalatai. Tóth költeményének királya korántsem tragikus hős, egyszerűen csak hatalmát féltő, ereje teljében lévő uralkodó, akinek semmiféle lelki problémát sem jelent a dalnokok kivégzése: „S trónjában a dalra király Eduárd / Vas uja között ime mozdul a bárd... / míg szelleme lendül a dalban a népnek: / Erősb az igánál, mit rája vetének; / Mig dalnoki élnek, a kik csodaképen / Tettekre hevítik tündéri beszédben: / Nincs bizton a gyeplő ... szétpattan a fék – / Halál fejtekre zugó Tobavék! – / szólt s inte vad arccal a büszke király / A hajhára sereg alabárdosa vár”.⁸¹

Arany szövegének intenciója annyiban valóban Tóth művére emlékeztet, amennyiben kizárólag a bárdok történetére koncentráljuk a szöveg jelentésképző mechanizmusát, és ennyiben Arany valóban csupán újramondja a már jól ismert mitológemát, a korabeli politikai viszonyok között a korabeli befogadó számára is jól felismerhetően aktualizálva. Csakhogy Arany itt is továbblép (mert hát ugyan Szász szerint ódzkodik a kiadástól a hasonlóságra

hivatkozván, ám mégiscsak megírja a *maga verzióját*, nyilván folyamatosan szem előtt tartva⁸² Tóth szövegét), és radikálisan újraértelmezi – az Arany-szakerődalomban bevett és termékeny terminussal élve: deformálja – a köz-helyszerű történetet, amennyiben Edward figurájának tragikusságára helyezi a hangsúlyt.

Másképpen mondva: a recepció értelmezési gyakorlata Tóth Endre művére jellemző jelentésen (a dalnokok halálmegvető, elvhű hősiessége versus a zsarnoki hatalom kegyetlensége stb.) nem lép túl Arany szövegéről értekezvén, miközben *A walesi bárdok* nyilvánvalóan ennél többről, illetőleg másról (is!) beszél.

Különösen a fent idézett második versszak alapján valószínűsíthető, hogy Tóth elsődleges – ha nem is egyetlen, bár ezzel kapcsolatban nem végeztem beható kutatásokat – forrása Pulszky Ferenc 1836-os útirajzának alábbi paszszusa lehetett:⁸³ „...’s bár I-ső Eduard 500 költőt egyszerre levágotott, hogy a’ nemzetet a’ régi időszakra emlékeztetve, forrásba ne hozzák...”⁸⁴ Pulszky írása Wales angol befolyás ellenére is megőrzött identitására, nemzeti sajtóságainak megtartására csodálkozik rá, és ennek erősítéseként említi a bárdok esetét Edwarddal, a királlyal. Tóth ódája tehát természetesen emelte át forrásának szemléletét, amely kétségtelenül a bárdokra koncentrál. Arany azonban – alapos filológiai kutatások kimutatták – több forrásból dolgozott, de ezek közül is legdöntőbbnek Dickens történeti írása bizonyult. A *Koszorúban* közzétett szöveghez fűzött jegyzet, miszerint „A történelem kétségbe vonja, de a mondában erősen tartja magát, hogy I. Eduárd angol király, Wales tartomány meghódítása (1277) után, ötszáz walesi bárdot végeztetett ki, hogy nemzetök dicső multját zöngve, a fiakat föl ne gerjeszthessék az angol járom lerázására”, tanúskodik ugyan Pulszky szövegének ismeretéről, de a hangsúlyossá tett kritikai szemlélet Dickens művére reflektál: „There is a legend that to prevent the people from being incited to rebellion by the songs of their bards and harpers, Edward had them all put to death. Some of them may have fallen among other men who held out against the King; but this general slaughter is, I think, a fancy of the harpers themselves, who, I dare say, made a song about it many years afterwards, and sang it by the Welsh firesides until it came to be believed.”⁸⁵

Az idézett forrásban Dickens nagy és bölcs királyként rajzolja meg Edwardot, akinek a koronázása egyenesen örömnünetet jelentett egész Anglia számára;⁸⁶ és akiről ugyan rosszállóan jegyzi meg, hogy számos esetben kegyetlenségeket követett el ellenségeivel, illetve a zsidókkal szemben, ám mégsem csupán a saját önző érdekeit szem előtt tartó zsarnokként emlékezik meg róla, hanem Anglia dicsőségének és hatalmának kiteljesítőjeként.⁸⁷

Wales és Skócia meghódításának történetét sem egyszerűen úgy beszéli el, hogy az erős Anglia leigázza a gyenge szomszédokat, hanem a hódító Edwardot mint a két országban uralkodó belső viszálykodás pacifikátorát ün-

teti föl: „The first bold object which he conceived when he came home, was, to unite under one Sovereign England, Scotland, and Wales; the two last of which countries had each a little king of its own, *about whom the people were always quarrelling and fighting, and making a prodigious disturbance* [kiem. tőlem – M. R.] – a great deal more than he was worth.”

Ráadásul Wales meghódításával kapcsolatban Dickens jogi alapra is hivatkozik, amennyiben azt állítja, hogy Llewellyn – akit például Gaal szabadsághósként mutat be – Wales fejedelme és legerősebb bárója Edward apja előtt tett hűségesküjét Edward előtt már nem volt hajlandó megerősíteni, és ebből a tulajdonképpeni esküszegésből lett a háborúskodás: „LLEWELLYN was the Prince of Wales. He had been on the side of the Barons in the reign of the stupid old King, but had afterwards sworn allegiance to him. When King Edward came to the throne, Llewellyn was required to swear allegiance to him also; which he refused to do. The King, being crowned and in his own dominions, three times more required Llewellyn to come and do homage; and three times more Llewellyn said he would rather not.” Wales történetében Llewellyn korántsem játszik egyértelműen pozitív szerepet. Kezdetben Simon de Monfort és a bárók oldalán harcolt Edward apja ellen, majd pedig behódolva neki az 1267-es Montgomery-ben kötött egyezmény értelmében Wales hercege lett.⁸⁸ Llewellyn ezek után megpróbálta a maga uralma alatt egyesíteni Walest, ám a déli és keleti nemzetségfők, féltvén saját hatalmukat Anglia királyához fordultak segítségért, ezek között a bárók között volt például a Dickens által is említett David, aki annak ellenére, hogy Llewellyn testvére volt, bátyjával szembefordulva, hűséget esküdött az 1272-ben megkoronázott I. Edwardnak. Llewellyn hiába vette feleségül a legnagyobb angol bárónak és egyben az angol király legrégibb ellenségének, Simon de Monfortnak a leányát, a bárók Edwardhoz csatlakozva legyőzték Llewellynt, aki nek az 1277-es rhuddlani szerződésben le kellett mondania hercegi rangjáról, és hatalmát birtokainak eredeti határai közé kellett visszavonnia.

Az 1277-es dátum tehát nem jelent mást, mint a legnagyobb walesi báró hatalmának megtörését, és egyben az angol korona hatalmának kiterjesztését Wales egy része fölé.⁸⁹ 1277 és 1282 között a berendezkedő angol hatalommal szembeni elégedetlenség vezetett oda, hogy David, és az előbb Edwarddal szövetséges nemzetségfők is Edward ellen fordultak, aki 1282-ben törte le véglegesen Llewellyn és szövetségeseinek lázadását, és egész Walest a korona fennhatósága alá hajtotta, a Dickens említette kegyetlenséggel számolva le a hitszegőkkel, köztük Daviddal is. A történeti háttér tehát sokkal inkább a feudális tartományurak hatalmi vetélkedésének következményeként, mint önkényes zsarnoki hódításként láttatja I. Edward Wales elleni hadjáratát. (Vagyis Edward annak a feudális anarchiának vet véget egy erős központi hatalom kiterjesztésével, amely bizony a walesi urak belső viszálykodásának következménye volt.)

Az a mozzanat, hogy Llewellyn központosító hatalmával szemben a walesi nemzetségfők az angol királyhoz fordulnak segítségért, részben felmenti Edwardot a zsarnoki hódítás vádjá alól. Nem tudni, hogy Arany mennyire figyelt erre a momentumra, hiszen Dickens elbeszélése ugyan említi a belső anarchiát és annak negatív hatását, ám összevonja az eseményeket, összeza-varja az időrendet, például nem derül ki világosan belőle, hogy mi is volt a szerepe Davidnak, miért is lett előbb a király szövetségese, aztán miért árulta el Edwardot stb. Az azonban biztos, hogy Skócia meghódítása történetének elbeszélésében nyilvánvalóvá teszi Dickens is, hogy Edwardot a bölcsessége miatt kérték fel arra, hogy a skót király halála után jelentkező tizenhárom trónkövetelő között ő tegyen igazságot mint az özvegy királyné testvérbátyja. Ezt persze arra használja fel Edward, hogy beutazza Skóciát és mindenkit az angol korona iránti hűségre szólítson fel, majd a megkoronázott skót királyt is angol hűbéressé tegye.

Arany előtt tehát több forrásból is ismeretes lehetett a walesi nép angolokkal szembeni ellenállásának legendája, középpontban a bárdok hősiességével, illetve tudnia kellett legalább Dickens nyomán arról az ideológiáról, amely angol szempontból legitimálja Edward hódító politikáját. Ez az önideológia pedig nem volt egyéb, mint hogy az erős angol király – a walesi urak, illetve a skót trónkövetelők felkérésére – igazságot tesz az egymással marakodó feudális csoportok között, és ezzel békét teremt az állandó háborúskodástól szenvedő országokban. Természetesen ezért cserében Edward az angol korona iránti hűséget, hűbéri viszony elfogadását követeli meg a hozzá forduló uraktól.

Adalékok a betű szerinti olvasathoz

A ballada általam javasolt betű szerinti értelmezése arra épül, hogy a behódolt tartományt meglátogató király önmagát nem egyszerűen hódítóként, hanem a béke és nyugalom megteremtőjeként, egyfajta jótevőként értelmezi, és hódítását ezzel legitimálja. Ez az önkép már a szöveg második szakaszában egyértelművé válik, amikor is a király a hűbéri ajándékba kapott Wales értékéről tájékozódik a kíséretől.

Hadd látom, ugy mond, mennyit ér
A velszi tartomány.

Van-e ott folyó és földje jó?
Legelőin fű kövér?
Használt-e a megöntözés:
A pártos honfivér?

S a nép az istenadta nép,
 Ha oly boldog-e rajt'
 Mint akarom, s mint a barom,
 Melyet igába hajt?

A király első megszólalása tehát magában foglalja fentebb vázolt önideológiájának minden elemét: 1. mivel előzetesen nem ismeri Wales értékeit, nincs értelme azt a vádat szemére vetni, hogy kapzsi hódítóként akarta megszerezni a tartományt; 2. a földet vérrrel áztató háborúskodást belső viszály idézte elő („pártos honfivér”), nem ő; 3. ráadásul Edward szándéka a sokat szenvedett nép boldogsága. Természetesen vitathatatlan a király hangvételének cinizmusig durva gúnyossága, ám nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Dickens sem szent és ártatlan, hanem bizony kemény és gőgös, sőt igen vad jellemként mutatja be Edwardot. A mégiscsak győzedelmes király gőgje (például „velsz ebeknek” mondja később a hűbéres urakat) azonban nem feltétlenül despotikus hatalomgyakorlásának jele, hiszen önideológiája szerint hódítását nem zsarnoki önzés, hanem a viszály elcsitítása motiválta.

A szöveg vitatott, ám kulcsfontosságú helye a „pártos honfivér” kifejezés, amellyel kapcsolatban a szakirodalomban egyedül Seres József említi meg – egyébként érdekes módon: teljesen magától értetődő tényként –, hogy „nemcsak a gyűlölet süt belőle [ti. Edwardból], hanem – s itt szembetűnő az allegória – önbírálatainkban oly sokat emlegetett hibát, a pártos széthúzást vágja szemünkbe a királyi dölyf”.⁹⁰ Imre László elég határozottan veti el Seres – ki nem fejtett – ötletét az 1988-as, irodalomtörténetünk máig legalaposabb Arany-ballada-könyvében: „Seres József szerint a »pártos széthúzásra« vonatkozik a királyi dölyf. Valójában a »pártos« jelentése itt lázadó, és semmi jele annak, hogy a leigázott walesi nép körében Arany olyan ellentéteteket tételezett volna fel, mint amilyenek az 1840-es, 1850-es években osztották meg a magyarságot.”⁹¹ Imre Lászlóval vitatkozva azt kell mondanom, hogy éppen annak semmi jele, hogy Arany nem a Seres által javasolt értelemben használta volna a pártos kifejezést. (Ráadásul a történeti háttér ismeretében nincs is értelme a pártos szót a 'lázázó' jelentésben használni, hiszen – mint leginkább Owentól megtanulhattuk – Edward az egyik feudális csoport érdekében avatkozott be a walesi belviszályokba. Persze amennyiben a hűségesküt megtagadó Llewellynt lázadónak tekintjük, jogos a szó illetén jelentése, ám ebben az esetben sem egész Wales, pláne nem a walesi nép lázadásáról van szó.)

Arany életművében a „pártos” kifejezés minden esetben az átkos visszavonás, a testvérharc, a belviszály jelentésben fordul elő,⁹² semmi sem indokolja tehát, hogy itt ne ebben az értelemben szerepelne. Arról nem is szólva, hogy Arany az, aki mind a szabadságharc bukásának ételkezésében (lásd *Koldus-ének*⁹³ [1850], vagy *A nagyidai cigányok* [1851]), mind pedig a magyar karakter részét képező (és Világos után nagyon is aktuális problémaként felmerü-

lő) „visszavonás átkának” mitológiai gyökereit keresve, megpróbált szembenézni a pártosság kérdésével. Így aztán az sem véletlen, hogy éppen az 1862 februárja és 1863 májusa között írott *Buda halálából* lehet a legtöbb olyan példát hozni, amelyben Arany a „pártos” kifejezést egyértelműen a ‘testvérharc, belviszály’ jelentésben használja.⁹⁴ (Különben körülbelül ez a jelentésárnyalat érvényesült 1848–49 eseményeinek értékelésében is mind az Udvar, mind pedig a magyar kormány részéről, és az alábbiakban kifejtendő nemzeti-allegorikus értelmezésben döntő szerephez is jut.) A *Buda halálát* általában éppen a nemzet mindenkori jelenéig ható testvérgyilkos ősbűn felmutatásának szövegeként értelmezi a szakirodalom,⁹⁵ ám az intrikus szász Detrének az elkövetett eredeti bűnben való aktív részvétele nyilvánvalóvá teszi a mű saját korára vonatkoztatott nemzeti-allegorikus értelmezhetőségét is.

Az azonban kétségtelen, hogy a kifejezés ‘lázdó’ jelentésben is használatos lehetett a korban az 1870-es [!] Czuczor–Fogarasi-szótár aktuális kötete szerint: „Ki a társadalmilag megalapított törvényes egységben meghasonlást, szakadást tesz, vagy tett, vagy tenni törekszi; a többség ellen fölzendülő, lázdó...”⁹⁶ Ebben a definícióban sem az uralkodó elleni lázdáson van a hangsúly – hiszen azt a korban leginkább a rebellió terminussal illették –, hanem az egységben tett meghasonlások, és a többség elleni zendülésen, vagyis végső soron az egy politikai közösségen belüli szakadást jelöli. A szócikk említést tesz a szó etimológiájáról is, amely döntően befolyásolja használatát, hiszen őstörténeti konnotációkkal bír: „Ha Justinus történetíró értelmezését olvassuk a régi parthus néprnevezetről, mely szerinte am. exul, alig kételkedhetünk, hogy ez a magyar »pártus« szóval összeüt.”⁹⁷

A (pártos) honfivér által megöntözött föld képzete egy a magyar irodalomban igen régi toposzt elevenít fel, Edward szájából kétségtelenül cinikus felhangokkal: tudniillik a véren vett haza, a vérel megsejtenelt föld, az ősök vére által megtermékenyített, s így az idegen terület hazává/otthonná szentelésének toposzáról van szó. Edward cinizmusa azonban itt nem egyszerűen a gőgös királyé, hanem részben szerzői ironikus vagy inkább *humoros* önreflexióként is értelmezhető, hiszen Arany szabadságharc alatti politikai költészete sokszor hivatkozik az ősök véráldozatának megújítására, amely nélkül el kell vesznie a hazának például szinte programszerű kifejtettséggel *Az örökségben* (1848): „Azok a magyarok, kik e hazát / Véren vették, vérel ótalmazták, [...] E becses zászlónak a hazának, / Védelmében hányan elhullának! / Vérökben a rúdját hányszor megfereszték / Régi ősapáink! De enem ereszték. // Így a zászló ránk örökbe maradt, Ránk hagyták azt erős átok alatt: / Átok alatt, hogy ha elpártolunk attul / Ne legyen az isten istenünk azontúl.”⁹⁸ Szinte már-már *A walesi bárdok* fenti sorainak közvetlen forrásaként olvasható az 1849-es *Haj, ne hátra, haj előre* című vers ezen strófája: „Tavaszdodik lágy az idő, / Kihajt a fű, kövéren nő: / Az is azért olyan kövér, / Megáztatta tövét a vér.” Úgy tűnik, Arany keserű iróniával – vagyis mivel maga is érintett, s így nem

kívülről szemlélvén a múltat: keserű *humorral* – emlékezik meg egykori lelkesedéséről, amely végső soron harcra és önkéntes halálra buzdított. Ez a lelkes/harcias, Aranytól amúgy oly távoli, magatartás az ötvenes évek önvádtól kínzott érájában újraértékelődik, és éppen a hódító király szájába adván az önkínzásig menő önbírálatra enged következtetni.

A kérdés az ötvenes években már úgy vetődött fel, némiképpen Kemény (és vele nagy részben Széchenyi) nézeteit visszhangozva: szabad volt-e hagyni, hogy vérontásig fajuljanak az események, az akkor az egész nemzet önvédelmének tűnő háború, amely végső soron a nemzet bukásához vezetett, nem csupán egy szűk (Kossuth befolyása alatt álló) csoport elhibázott, türelmetlen politikájának következménye volt-e. Illetőleg mindebből a korszak jellemző szimptomájaként alakult ki azon önvádtól sújtott – különösen Széchenyi döblingi önmarcangolásának mintáját követő – habitus, amely arra vonatkozott, hogy az egyes szereplők (így Arany is) miféle személyes felelősséggel bírtak az események rosszra fordultában.⁹⁹ Arany 1850. március 15-én írt *Évnapra* című verse, ha nem is az elhatárolódásról, de a feltámadó kétségről és – a lelkesedés elmúltával¹⁰⁰ – az újraértékelés kényszeréről feltétlenül tanúskodik: „Oh, e tömeg más napot ünnepel; / Titkon sohajtja meg a hű kebel / Halomra dőlt oltáraidat. // Emléked átkos, nyomasztó tereh: / A vérnek és könnyűnek tengere / Mind, mind ahhoz tapad. / Az ember gyöngge: félve néz feléd, / S mint egykor a tanítvány mesterét, / Nehéz időkben megtagad...”

Edward király tehát önmagát szabadítóként, békehozóként állítja be, és a tiszteletére adott lakomán ehhez mérten követeli – egyre türelmetlenebbül – a (történeti háttérből következően) vele szövetkező, neki hűbéresküt tevő uraktól az őt megillető hódolatot. (Vagyis a vendéglátó walesi urak nem a legigazott nemzet teljességét reprezentálják, hiszen különben nehezen magyarázható a bárdok felléptekor arcukra ülő félelem.) Úgy gondolom tehát, hogy nem kielégítő az a Gyulai és Greguss nyomán elterjedt, és csak részben módosult magyarázat, amely szerint Edward azért követel igazi tiszteletet (nem csupán a külsőségekben megnyilvánulót), mert „időnként még a zsarnok is vágyik a mások elismerésére”. Az értelmezők számára mintaként szolgáló III. Richárd sehonnan és senkitől sem vár igazi tiszteletet, hiszen jól tudja, hogy választott stratégiája miféle reakciókra számíthat: ettől jó machiavellista. Legfeljebb a „klinikailag” őrült római császárok mintájára lehet elképzelni, hogy a gyilkos őszintén őszinte szeretetre vágyik, ám ez a narratíva sem az epikai hitelt szem előtt tartó betű szerinti, sem pedig a nemzeti-allegorikus szinten nem lehet adekvát kontextus generálója. (Ferenc Józsefről még a legdühösebb kritikussai sem állították, hogy vérengző őrült lenne, legfeljebb az alább elemzendő *Nagy magyar szatírá*t (vagyis *Önismeretet*) író Széchenyi fejében fordulhatott ez meg, de ő is inkább Schwarzenbergről írta le mindezt). A XX. század tapasztalataival felvértezett mai olvasó számára a fasiszta és a kommunista diktatúrák személyi kultuszának működése bizonyosan alap-

vető – ám bizonyosan ahistorikus – olvasásmódot szolgáltat (Czigány Lóránt nem véletlenül elemzi egy tanulmányon belül *A walesi bárdok* történeti kontextusát, és például Rákosi személyi kultuszát).

Vagyis maga Arany, aki mindenfajta logikátlanságot felrótt mind a vele levelező ifjú Tisza Domokosnak,¹⁰¹ mind a kultikusán tisztelt Katona Józsefnek,¹⁰² nem valószínű, hogy megengedte magának a Greguss értelmezéséből következő logikai kisiklást.¹⁰³ Ez a logikai bakugrás szerintem csak akkor oldható fel, ha úgy értelmezzük a szövegrészt, hogy Edward valóban azt várja – fentebb vázolt önideológiájának értelmében – Wales uraitól és népétől, hogy halálával emlékezzék meg róla. A névtelen kísérő csak megerősíti a királyt öncsaló tévedésében, ami nyilván a vendéglátó hűbéres walesi urak érdekét is szolgálja. Nem véletlenül sápadnak el a király azon követelésére, hogy a nép véleményét reprezentáló bárdok mondjanak róla dicsérő éneket. A környezetétől elámitott, a valóságot csak intrikus tanácsadónak hamis beállításán át ismerő király toposza éled fel Arany szövegében, amely nemzeti-allegorikus szinten nyilvánvaló genetikus kapcsolatot mutat Ferenc József látogatásával és különösen az ifjú császár személyéhez fűzött várakozások kudarcával.

A bárdok megszólalásának retorikája (különösen az „ősz” és a „harmadik” esetében) is azt a vélelmet erősíti, hogy a szolgálalkú kísérő szólamának elenpontjaként a király most fog a maga pőreségében szembesülni a valósággal. Úgy tűnik, hogy maguk az énekesek is tisztában lehetnek azzal, hogy Edward eddig csupán hamis, önámító tudással rendelkezett, hiszen a „Te tetted ezt, király”, illetve a „Király, te tetted ezt!”, valamint a „No halld meg, Eduárd” anaforikus és így rendkívül hangsúlyossá váló megszólító alakzatai a bárdok beszédének felvilágosító funkcióját látszanak felerősíteni. Mert ha nem így lenne – tehát ha a mindkét beszélő szólamának egy negyedét kitevő megszólító formulát csupán Edward felszólítására („Hol van, ki zengje tetteim – / Elő egy velszi bárd!”) adott dacosan ironikus reakcióként értjük –, akkor különös tekintettel Aranyra a kompozíció ökonómiájára vonatkozó szigorú elveire, nehezen magyarázható redundanciaként kell értelmeznünk a gyakorlatilag ugyanolyan funkciójú szövegrészek kétszeres ismétlődését.¹⁰⁴

A király felszólítása egyértelműen előírja az elvárt megszólalás retorikai fajtát,¹⁰⁵ tudniillik dicséretet (laudatio) vár, amely pedig a *szemléltető beszéd* (genus demonstrativum) neméhez tartozik. A bárdok szólama (a két első tekintetében különösen) *leírással*, a walesi valóság *bemutatásával* kezdődik, amely feltétlenül a szemléltető beszéd hagyományát imitálja, éppen azt a retorikai sémát folytatva/parodizálva, amit a szöveg elején a szolgálalkísérő is követ, csak hogy annak ezúttal nem dicséret (laudatio), hanem gáncsolás (vituperatio) lesz a végkimenetele. A mű hagyományos értelmezései a bárdok beszédét hallgatólágyosan és magától értetődően törvényszéki (genus iudiciale) vádbeszédként (accusatio) fogják fel, amelyek azonban nem felelnek meg a

vádbeszéd kritériumainak, hiszen a beszédeknek nem célja a bizonyítás, hanem csupán egy tényállás rögzítése, bemutatása.

Az ősz bárd belépője („Itt van, király, ki tetteidet / Elzengi, mond az agg; / S fegyver csörög, haló hörög / Amint húrjába csap.”) szabályos retorikai értelmű kezdet (exordium, principium), amelynek az a funkciója e helyütt, hogy a király által követelt tárgy és az előadandó tárgy közötti különbségre felhívja a hallgatóság figyelmét (docilitas). Ugyanis a vers narrátora, a halálhörgés és fegyvercsörgés a vacsora résztvevői számára is hallható nonverbális hanghatásával kiegészítve az ősz bárd verbális megnyilvánulását, a várható/elvart témától való eltérésre készíti fel a közönséget. Az ősz bárd tulajdonképpeni előadása (narratio) röviden és világosan rögzít egy állapotot. Az ifjú bárd belépője a kitérés (digressio) funkcióját tölti be, amely eleinte egyszerű tájleírást (descriptio) imitálva („Ah! Lágyan kél az esti szél / Milford-öböl felé;”), oda nem illő elemek közbeiktatásával („Szüzek siralma, özvegyek / Panasza nyög belé”) vezeti át a hallgatóságot a harmadik bárd részletező kifejtéséhez (propositio), amely expressis verbis deklarálja a bárdok állásfoglalását, és annak okát („Elhullt csatában a derék – No halld meg, Eduard: / Neved ki dicssel ejtené, / Nem él oly velszi bárd”). A harmadik bárd maga azonban nem átkozza meg a királyt, beszédének ugyanis nem ez a célja, hanem a genus demonstrativum szellemében csupán tudósítja arról, hogy a bárdok a várt dicséret (laudatio) helyett kizárólag átkozni (vituperatio) fogják őt egész Walesben, illetőleg megnevezi magatartásuk okát: „Emléke sír a lanton még – / No halld meg Eduard: / Átok fejedre minden dal, / Melyet zeng velszi bárd.”

Különös és paradox módon a király maga lát a bárdok állításának/tételének cáfolatához (refutatio), illetőleg ennek inverzeként a bevezető részben felvázolt saját álláspontjának bizonyításához (probatio), és tulajdonképpen ezzel a gesztussal avatja visszamenőleg törvénytörő beszéddé a bárdok és a maga szólamának együttesét: „Meglátom én! – S parancsot ad / Király rettenest. / Máglyára, ki ellenszegül, / Minden velsz énekest!” Edward „bizonyító eljárása” tanúkra (martüres, testes) épülne, ám végső soron kudarcot vall, hiába a kínvallatás (tormenta), nem képes cáfolni a harmadik bárd tényállítását, s így végső soron a saját álláspontjának megerősítő bizonyítása is lehetetlenné válik. A berekesztésben (peroratio) a király nemhiába hivatkozik a walesi vacsora (nem pedig a vértanú bárdok!) átkára („Fülembe zúgja átkait / A velszi lakoma...”), hiszen ez az átok saját igazának bizonyíthatatlanságában, illetőleg ebből következően identitásának megbomlásában ölt testet. Az összeomló király így – a *III. Richárd* narratívája mentén – egyrésztől szájalmat (conquestio, commiseratio) kelthet az olvasóban, hiszen megbomlani látszik elméje: a véres és ereje teljében lévő király helyett egy szájalmas, rettegő félőrülttel szembesülhet az olvasó, másrészt viszont a narrátor a hallgatóság szemében súlyosbítja is Edward bűnét – a peroratio egy másik funkciójának megfelelően –, amennyiben nem egyszerűen identitásának megbomlásaként,

hanem az ötszáz vértanú haláláért jogosan járó büntetésként találja hallucinációit. („De túl zenén, túl síp-dobon, / Riadó kürtön át: / Ötszáz énekli hangosan / A vértanúk dalát”). Ezzel a mindvégig objektívnek tűnő, eddig csupán a szöveg valóságszintjének megfelelő reális, valószínű eseményeket, történeteket közvetítő narrátor itt egy bizonyosan irreális (a szöveg valóságának ugyanis ezek a sorok felelnek meg: „Áll néma csend; légy szárnya bent, / Se künn, nem hallatik:”), legfeljebb is a király fejében létező hangot avat realitássá. Az irrealitásnak a szöveg valóságszintjére történő transzponálásával, és így egy újabb dimenzió megnyitásával, a narráció lehetővé teszi a szöveg kettős értelmezhetőségét, amely az összeomlás szánalmassá válásának folyamata mellett a bárdok halálmegvető mártíromságára és Edward zsarnoki bűnére koncentrálna a figyelmet, vagyis morális (és allegorikus) szinten ajánl értelmezési lehetőséget az olvasóknak immáron valóban a *III. Richárd* narratívájának fényében.

Részen ennek a narrátori kommentárnak köszönhető, hogy a narrátori szólamot a szerzőivel összemosó befogadói gyakorlat kizárólagossá tette az Edward elítélésére koncentráló értelmezést, teljességgel figyelmen kívül hagyva a berekesztés másik funkcióját, a szánakozás felkeltését. Ráadásul az utolsó strófához kapcsolja csillaggal Arany a fent már idézett lábjegyzetet, amely nyilvánvalóvá teszi az A. J. monogrammal jelzett szerzői és narrátori szólamok közötti különbséget, mintegy elidegenítő szándékkal. Arany ezzel a paratextussal nem egyszerűen (az epikai hitel jegyében) enyhíteni próbálja (politikai értelemben szalonképessé teszi) az utolsó szakasz elbeszélői kommentárjából fakadó erős (allegorikus) értelmezési lehetőséget, hanem elidegenítve a szerzőtől a narrátori hangot, viszonylagossá is teszi annak intencióját, megengedve az Edward-központú (és a szánalomra alapozó) értelmezési lehetőséget.

A mű ezen kettős intenciója igen pontosan reprezentálja azt a nemzeti-allegorikus szinten érvényesülő ambivalenciát, amely a kor szereplőiben élhetett Ferenc József személyével és funkciójával kapcsolatban: egyszerre tekintettek rá Magyarország jövődjének biztosítékaként mint félrevezetett, de jó szándékú lehetséges királyra, illetőleg Magyarország szabadságának lélektelen eltírójaként mint zsarnoki hatalommal bíró osztrák császárra.

Excursus – egy elsápadásról

Szógyény-Marich László a korabeli konzervatív főúri csoport prominens tagja (aki Buda elfoglalása után az ideiglenes Habsburg-közigazgatás vezetője volt, és aki mindvégig 1847-es állapotok visszaállítását tartotta a helyes megoldásnak) a csak 1917-ben posztumusz megjelent emlékirataiban beszámol Ferenc József 1857. május 4-i budavári fogadásáról, a konzervatív hódoló felirat történetének előzményeként. Az összegyűlteket a Császár magyarul [!] a következő szavakkal köszöntötte: „...’eljöttem, hogy az ország állapotáról

személyesen meggyőződjem és annak kívánatait lehetőleg teljesítsem', oly zajos örömrivalgás tört ki, mely a mult idők legszebb jeleneteit, a nemzet és a dinasztia legbüszkébb emlékeit idézte vissza elménkbe [...]. A jelenet valóban megható volt; őszbeborult aggastyánok [!] édeskeserű könnyeket hullattak s a fiatal nemzedék már-már derülni látá hazánk oly hosszú idő óta borús egét. [...] / Ő felsége maga is meg volt indulva s alig tudta érzelmeit fékezni; az ő és a császárné szemeiben könnyeket láttunk ragyogni. / Az említett jelenetnél előttem Grünne gróf, mögöttem Hauer báró állt, kinek *arcza a keletkezett lelkesedésre, melynek értelmét jól fel tudta fogni, egészen elsápadt* [kiem. tőlem – M. R.]”¹⁰⁶

Talán nem hiábavaló a Montgomeryben játszódó vacsora allegorikus megfelelőjét ebben a budavári fogadásban keresnünk, amelyről persze nem ez a leírás tudósítja Aranyt. A hasonlóság azonban mégis feltűnő, és nem csupán a szóegyezés, hanem a háttérben rejlő szellemiség miatt is érdemes a figyelemre: az elsápadó Hauer István báró a polgári közigazgatás akkori vezetője volt ugyanis a főszervezője a császárlátogatásnak, aki természetesen nem a hazafias (még ha konzervatív is) remények feléledését várta a látogatástól, hanem a kialakult status quo konzerválását, a megjelenő nemzeti elittől pedig a fennálló viszonyok legitímálását. (A konzervatívok hódoló feliratát a császár nem is olvasta el, Szógyény-Marich Lászlót pedig később felelősségre vonták.) Az emlékiratból kitűnik, hogy az ifjú császár még a konzervatív elittel sem áll egy platformon abban az értelemben, hogy a császár és környezetének célja eddigi politikájuk helyességének megerősítése, amely természetesen nem hajlandó tudomásul venni az elégedetlenséget és a változtatásra való törekvéseket. Ebben a szellemben fogant a körút befejezése után Laxenburgban kelt 1857. szeptember 9-i legfelsőbb kézirat, amely az ország „tetemes haladását”, „elvitázhatlan fellendülését”, valamint az uralkodóval szembeni „őszinte loyális hódolat tanújeleit” konstatálja, és ebből következően a jövőre nézvést az eddigi politikát kell folytatni: „szilárd elhatározásom továbbra is törhetetlenül megmaradni azon alapelvek mellett, melyek engem az uralkodásban eddig is vezéltek”.¹⁰⁷ Jól érzékelhető, hogy az uralkodó és körének ideológiája teljesen más valóságot hoz létre, mint a nemzeti elit helyzetértékelése, amelyről persze a hatalom nem hajlandó tudomást venni. Úgy gondolom, hogy ugyan Arany nyilván nem ismerte Szógyény-Marich írását (elképzeltető, hogy éppen fordítva: *A walesi bárdok* szóhasználata került az emlékiratba), a helyzet ilyenén értékelésével azonban egyéb korabeli források alapján is szembesülhetett, arról nem is beszélve, hogy feltételezhetően a fogadásról terjedő pletykáknak része lehetett többek között a közutálatnak örvendő Hauer elsápadása is.

Adalékok az allegorikus olvasathoz

A nemzeti-allegorikus jelentés módosított kifejtése előtt mindenképpen újra kell gondolnunk a szöveg keletkezésének lehetséges idejére vonatkozó vélekedéseket.¹⁰⁸ Már említettem, hogy a keletkezés dátumát alapvetően Arany László határozta meg, amikor 1857-re tette a mű megírását. A hagyományos nemzeti-allegorikus jelentés ezt csak megerősíti, hiszen ez az év volt az alapmotivációként felfogott császárlátogatás éve. A másik fontos forrás maga a kézirat, amely jól láthatóan „két ülésben” megírtnak látszik, amennyiben a 69. sortól (mások szerint a 72. sortól van új írásréteg)¹⁰⁹ kezdődően mind a toll, mind pedig az íráskép különbözőségeket mutat az előzőekhez képest. A harmadik forrás pedig Szász Károly Aranyra magára hivatkozó emlékezése, amely szerint Arany még Nagykőrösön kezdte írni a szöveget, majd félbehagyta, és csak az 1860-as évek elején (kapcsolatban Tóth Endre 1860-ban megjelent művével) fejezte be. Ami bizonyos: két nekifutásra készült el a mű; az ante quemje a megjelenéssel (1863. november 1.) adott; a post quemről pedig semmi okunk sincs feltételezni, hogy 1857 nyara-ősze előtti lenne, de a legvégső post quem Szász alapján legfeljebb a Pestre költözés időpontja lehet: (1860 szeptembere). Az erős allegorikus értelmezés automatikusan az 1857-es évet adja meg a szöveg (legalábbis első felének) keletkezési idejeként, erre azonban semmiféle konkrét bizonyítékunk sincs, hiszen Arany László közlése is csupán a fentebb idézett Tompához írott levélre, Szász emlékezésére és vélhetőleg az allegorikus jelentésre támaszkodik.

Ezzel szemben – szintén egy alább kifejtendő lehetséges allegorikus jelentés, és néhány szövegszerű egyezés nyomán – ezt a dátumot Széchenyi *Blick*-jének megjelenése utánra, vagyis Tolnai Vilmos útmutatása alapján:¹¹⁰ 1859 második negyede utánra tehetjük. (Ez a datálási lehetőség nem mond ellent Szász Károly tudósításának sem, hiszen 1859 nyarán Arany még Nagykőrösön lakik. Sőt még az 1860 nyara is felmerülhetne, hiszen amikor 1860 áprilisában meghal Széchenyi, és Arany, készülvén az ódára, végigolvassa az életművet: és ha előbb nem – amit nem tartok valószínűnek –, ekkor biztosan kezébe került a *Blick* is.) A Széchenyi művéhez, illetve az ezt kiváltó, Bach inspirálta 1857 novemberében megjelent *Rückblick*-hez való kapcsolás annyiban is valószínűsíthető, amennyiben az első nekifutásra megírt szöveg éppen az ősz bárd beszéde után szakad meg, amely pedig szinte bizonyosan a *Blick* leleplező-felvilágosító beszédmódját imitálja, az ősz bárd figurájában pedig nem nehéz Széchenyire ismernünk. (Nem bizonyító erejénél fogva, hanem a teljesség kedvéért idézek két kortanút Széchenyi külsejéről, amely bizonyára beszédtemát is szolgáltatott a korban. Az egyik a Széchenyit 1857-ben meglátogató Deák, aki öregemberként írja le ugyan a legnagyobb magyart, ám nem dramatizálja benyomásait: „Öregült ugyan, de nem többet, mint bárhol is annyi idő óta öregült volna: valamivel kövérebb, de fehérebb, s fogait elvesztette; de 65 éves embernél ez sem rendkívüli.”¹¹¹ Szó-

gyény-Marich leírása már erőteljesebben kiemeli Széchenyi öregségét, kissé tragikus pátosszal: „...tökéletes aggastyán lett belőle; egykori érdekes, deli alakjának csak romjai maradtak; kopasz feje, hosszú ősz szakála [sic!], halvány arczszíne, fogatlan szája s pongyola öltözete alig engedék gyanítani a hajdan csinos, mindig divatosan öltözött Széchenyi Istvánt.”¹¹²⁾

Mint az eddigiekből is kitűnhetett, én a ballada allegorikus kontextusát nem az 1857-es császári körútra való közvetlen reakcióban keresem, ahogyan ezt a recepció általában teszi. Sokkal valószínűbbnek tartom, hogy Aranyt Széchenyi *Blick* című műve kritikájának fényében értékelt, rögtön a császárárás után kiadott *Rückblick* álszent szellemisége, a hatalom önámító ideológiája készítette a ballada első felének megírására. Az ősz bárd fellépte utáni részt pedig – ahogyan azt a szakirodalom megállapította -- valószínűleg az 1861-es országgyűlés kudarcra ihlette, a két bárd szolamában a határozati párti radikális beszédmód retorikájának megidézésével, amely az uralkodó személyével szembeni kemény kritika megszólaltatásaként értékelhető. (A koronatanú Szász Károly 1862 februárjának elején járt Pesten Kisfaludy Társaság február 6-i ülésén, majd pedig egy év múlva 1863. február elején.¹¹³ Vagyis emlékezése e két időpont egyikére utalhat, amikor már a kész művel szembesülhetett.) Ezzel kapcsolatban elsőként mindenképpen Teleki Lászlónak (öngyilkossága miatt) töredékben maradt, ám a korabeli sajtóban posztumusz napvilágot látott beszédét érdemes itt említeni. Különösen a beszéd elején olvasható anaforikus ismétlődésre hívnám fel a figyelmet, amelyre a harmadik bárd beszédének megszólító formulája látszik rimelni: „Mindenki tudja, mi 1848-tól fogva egész mostanig történt [...]. Tudja az idegen hatalmassággal szövetkezést hazánk ellen [...]. Tudja annyi feledhetetlen dicső vértanú sorsát! [...] Tudja egyfelől azt a sok ontott vért koholt felségsértési bűnért [...]. Tekintve pedig az egész hazát, mindenki tudja legszentebb jogaink lábbal tiprását...”¹¹⁴ Illetőleg az országgyűlési beszédek közül különösen Ivánka Imre 1861. május 17-én elmondott szónoklatának hangneme áll legközelebb a bárdok megszólalásához: „Ferenc József osztrák császár ő felsége azóta, hogy a hatalmat kezéhez vette, a magyar nemzet irányában mindig ellenséges indulatot tanúsított. [...] Párolgó vérdombok, bitófák, börtönök s ártatlan gyermekektől, boldogtalan özvegyektől elkobzott jószágok jelölték útjait.”¹¹⁵

Nem arról van szó, hogy Arany a határozati pártiak állásfoglalását vallotta volna, hiszen személyes kapcsolatrendszere is Deákékhöz kötötte, viszont a határozatiak helyzetértékelésének vitathatatlan, ám taktikai okok miatt kevésbé hangsúlyozandó igazsága és jogossága – amelyet Deák is elfogad, legfeljebb nem tartja politikailag ésszerű magatartásnak a sérelmek előszámlálását – az országgyűlés feloszlata utáni minden politikai óvatosságot feleslegessé tevő csalódottságban a maga radikalitásával vált aktuálissá.

*

Úgy gondolom, hogy a *Rückblick* bevezetőjének retorikája, amely a császárlátogatás céljaként az ország szükségleteinek és érdekeinek az uralkodó részéről történő közvetlen megtapasztalását, valamint ennek fényében Magyarország fejlődésének előmozdítását nevezi meg, sok tekintetben a ballada kísérlőjének Edwardot Wales értékeiről tájékoztató szavaiban fogalmazódik meg újra, nem kevés iróniáról téve tanúbizonyságot: „Das Königreich Ungarn bildete von jeher eine der schönsten Perlen in der Kaiserkrone des Hauses Habsburg-Lotharingen, nicht nur wegen seiner Grösse, des Reichthums seines Bodens, des Segens, welchen die gütige Hand der Vorsehung über dasselbe ausgegossen hat, sondern auch wegen der naturwüchsigen Kraft der Bevölkerung, ihres unverdorbenen Sinnes, ihrer Pietät gegen und ihrer Aufopferungs-Fähigkeit für das regierende Haus.”¹¹⁶ („Magyarország a Habsburg-Lotharingiai Ház császári koronájának legszebb gyöngye, nem csupán kiterjedtsége, földjeinek bősége, vagy az áldás miatt, melyet a Gondviselés jó ságos keze kiárasztott rá, hanem a népesség természetes ereje, romlatlan értelme és kegyeletessége, valamint az uralkodóház iránti áldozatkészsége révén is.”) Feltűnő persze, hogy Arany nem a korona legszebb gyöngyéről (ékeségéről), hanem gyémántjáról beszél, amely annak következménye lehet, hogy Arany a *Rückblick* kritikáját Széchenyi *Blickje* szellemiségének és gondolatmenetének fényében végezte el. Széchenyi a következőket írja: „Jene Männer, deren wir so eben erwähnten, die das ganze Tableau des österreichischen Staates aus höherem Gesichtspunkte auffassten, und die auch in das Geheimniss der respectiven nationalen Eigenthümlichkeiten ohne vorgefasste Meinung tief genug einzudringen in Stande waren, verglichen Ungarn und seine Bewohner mit einem grossen Diamanten, der nicht geschliffen, von vielem Schmutze umgeben, sehr grossen innern Werth hat, ber nur dann als wirklich grosser Schatz in der Welt gelten dürfte, wenn der nöthige Schliff und eine zweckmässige Säuberung [...] vorgenommen und glücklich durchgeführt werden würde...”¹¹⁷ (K. Papp Miklós 1870-es fordításában, amely alapján talán kevésbé érzékelhető az ironikus hangvétel: „Azon férfiak, kikről az előbb mondtuk, hogy az osztrák állam viszonyait magasabb szempontból tekintették, és a különféle nemzeti sajátságok természetébe előítélet nélkül behatottak, Magyarországot és lakóit egy nagy gyémánthoz hasonlították, mely bár köszörülve nincsen, nagy belértékkel bír, de a világ által csak akkor fogadtathatik el nagy becsü ékszerül, ha kellő köszörülésen és tisztításon megy keresztül...”)¹¹⁸

Természetesen mondhatjuk azt, hogy Arany, a *Rückblick* és Széchenyi szóhasználata csupán véletlen egybeesés, vagyis egy toposz véletlenszerű alkalmazása, amely nem bizonyítja a három szöveg genetikus kapcsolatát. Ugyanakkor nem egyszerűen és nem csupán szókészletbeli hasonlóságról van szó, hanem arról, hogy Arany szövege követni látszik Széchenyi gondolatmenetének logikáját, amennyiben kiindulópontja az lenne, hogy *A walesi bárdok* kísé-

rője, miként Széchenyinél a megszólított báró Alexander Bach belügyminiszter, folytonosan félretájékoztatja az uralkodót. Az idézett Szógyény-Marich emlékezés lojalitása is azon alapul, hogy az ifjú császár nem elég tájékozott Magyarország ügyeit illetően, és a felvilágosítás után, majd mindent más-képp lát, és természetesen – hiszen a jó uralkodó dolga ez – segít országán. A *Rückblick* viszont éppen annak a bizonyítéka lehetett a korabeli magyar olvasók szemében, hogy nem történt meg az uralkodónak a magyarországi valósággal való szembesítése, hanem csupán a hivatalos ideológia hamis képe kapott újabb megerősítést. Széchenyi a *Blick*ben ezt nem az uralkodó hibájaként, hanem Ferenc József környezetének – persze különösen Bachnak – bűneként értelmezi. Ugyanakkor Széchenyi az uralkodó félretájékoztatásának következményét abban a hamis tudatban találja meg, amely szerint Ferenc József mint Magyarország jötevője tetszeleghet magával a belügyminiszterrel együtt: „Ő felsége a lovagias császár 40 millió alattvalója közül önt választotta tanácsadójává, vezetőjévé: önre hallgat legszívesebben, sőt azt állítják, hogy kizárólag önre, és senki másra, s kérjük, hogy egy hü szolga számára az élet nyújthat-e nagyobb gyönyöröket? Ezenkívül excellenciád, a legfényesebb ábrándoktól elringattatva, azt hiszi magáról, hogy ön valóban jötevője az osztrák államnak, és különösen Magyarországnak...”¹¹⁹ Széchenyi ezt általános – nem csupán az uralkodóra érvényes – tapasztalatként találja, amelyet Haynau báró öncsalásának példáján szemléltet: „Az utóbbi időben oly pyramidalis dimensioju öncsalódásokat látunk, hogy egész bátran elmondhatjuk rájuk »dass sie noch nie dagewesen sind«. [...] A vitéz tábornok is, – ezen sajátzerű vegyüléke a vérszomjas vadállatnak és füevő kedélyes kérődzőnek – hogy az egész világ tapsol neki, s különösen Magyarországnak, mint egy második Szt. Györgyöt tisztelik, mivel, mint képzelte, a forradalom sárkányát, mint egykor Herkules Antheust – bár nem sajátkezüleg, mint ez – hanem vérbirái, és hóhérai által egy személyben, egy kissé magasra emeltette.”¹²⁰

A *Blick* logikája és retorikája mindvégig arra épül, hogy Bach belügyminiszter megszólításával Magyarországot ért minden hazugság és nyomorúság okaként a hü szolgát nevezi meg, amivel természetesen Ferenc Józsefet Bach hazugságainak *áldozataként* felmenti a zsarnokság vádjá alól: „...ön miniszter és az uralkodó és a nép közé toladott spanyolfal, könnyen ledőlhetne, ha a császár nem csupán önre, hanem azon becsületes férfiakra [itt: az 1857-es hódolati feliratot megfogalmazó konzervatívokról beszél – M. R.] is hallgatna, kiket ön elég szemtelen az uralkodó és a világ előtt felforgatóknak nevezni.”¹²¹ Közvetlenül ezen passzus után megfogalmazott radikális vád főleg hangnemében előrevetíti a bárdok szólamának hangulatát: „Excellenciád azonban tökéletesen [el]híheti nekünk, hogy azon stadium, melybe Magyarország jutott, midőn a még élők jajkiáltásait senki sem akarja hallani – Isten azonban bizonyára hallja – ezen stadiumban, midőn ön és czinkosai a legbámulandóbb, s csak ravaszáguk által felülmúlt szemtelenséggel, mint ön ezt

a »Visszapillantás«-ban tanusítja, mindazon nyomort és vért, melyet ön Magyarországra kiárasztott, illatos virágokkal, mesterileg eltakarni tudja...¹²² Széchenyi az eleve nyilvánosságra szánt *Blick*ben tehát kínosan ügyel arra, hogy ne Ferenc Józsefet kiáltsa ki bűnbaknak, hanem az ifjú császár környezetére hárítson minden felelősséget.

Ez már nem mondható el az *Önismeret* 1857 májusától írott szövegfolyamáról, illetve a Károlyi-kiadásban még *Nagy magyar satíra*ként ismert szövegről, amely szinte az automatikus írás szabad asszociációs módszerével szapulja a fennálló hatalmat, bizony nem kímélve Ferenc Józsefet sem. Sok tekintetben ez a szöveg a *Blick* szövegszerű előzményének tekinthető, amennyiben számos szöveghelyet, persze szalonképessé téve, áttemel a *Sárga Könyv*be Széchenyi.

Arról nem nagyon van ismeretünk, hogy a korban erről a szövegről van-e tudomása a közvéleménynek, vagyis kikerülhetett-e Döblingből bármiféle részlet, és esetleg eljuthatott-e Aranyhoz. Azt tudjuk, hogy a Széchenyit meglátogató Szögyény-Marich megemlíti, hogy Széchenyi „munkában lévő emlékiratainak egy terjedelmes részét olvasta fel előttem; ezekben nagyrészt a mostani helyzetre vonatkozólag egyéneket és dolgokat irgalmatlanul korbácsol”.¹²³ Minthogy Szögyény-Marich ezen látogatása 1857. június 18-án volt, bizonyos tehát, hogy nem a készülő *Blick*ből, hanem a *Satír*ából olvashatott fel neki Széchenyi. Azt is valószínűsíthetjük, hogy nem sokkal Szögyény-Marich után Széchenyinél járó, és nála „negyedfél”, vagyis három és fél órát töltő Deák is hallhatott részleteket a *Satír*ából – egy 1857. július 21-én sógorához írt levélben így számol be a gróffal való találkozásról: „A mi lelkiállapotját illeti, abban, úgy látom, semmi nyoma a betegségnek. Eszejárása éppen olyan, mint előbb volt; előadása éppen olyan érdekes. Negyedfél óráig voltam nála. Igen örült, igen szívesen fogadott.”¹²⁴ Kosáry Domokos azt is valószínűsíti, hogy az 1857-ben Döblingbe látogató Gr. Dessewffy Emil is a *Satíra* gondolatmenetével szembesült: „Gr. Dessewffy Emil [...] olyan sokáig elzárt forráshoz hasonlította őt, amely »egyszerre nyílást kapván, annál hatalmasabb sugarakban tör a felszínre. Széchenyi társalgása mindig szellemdús volt, de most szellemének fakadása áradat».”¹²⁵ Vagyis mindezzel azt szeretném demonstrálni, hogy a publikálatlan *Satíra* témája, gondolatmenete és hangvétele nem lehetett teljesen ismeretlen a kortársak előtt. Természetesen nem tartom valószínűnek, hogy Aranyhoz konkrét szövegrészek is eljuthattak, de Deákon és környezetén keresztül minden bizonnyal voltak ismeretei arról, hogy Széchenyi miféle témájú és hangvételű művön dolgozik. Mindez azonban csak részben magyarázza azokat az egybeeséseket, amelyek *A walesi bárdok* általam ajánlott allegorikus jelentése és a *Satíra* néhány passzusa között fennállnak.

Talán a legradikálisabb különbség a *Blick* és a *Satíra* retorikája között a mindennemű óvatosság hiánya. A *Satír*ában Széchenyi az ifjú Ferenc Józsefet sem kíméli, sőt kimondhatjuk, hogy legalább olyan hévvel támadja, mint

a *Blick*ben Bachot. Ugyanakkor itt is alapmotívumként szerepel az uralkodó tájékozatlansága, illetve félretájékoztatása, ám Széchenyi a *Szatír*ában nem tartja fenn annak az illúzióját, hogy az uralkodó valóban kíváncsi a valóságra: „Ferenc József alig 20 éves a legszedítőbb időkben és körülmények közt kezdé meg szerepét. Főtől talpig rothadt erkölcsű egyéniségtől környezve, ki rá oly hatással volt, első impressiói nem lehettek túl kedvezők, kivált nem lehettek emberszeretettől túláradozók. [...] vajon nem szenved-e ő [...] bizonyos elbizottsági szédelésben, bizonyos ábrándban, melynek vastag ködén keresztül sem látni, sem hallani nem bír? És ki tudja nem él-e azon illúzióban, melyben igen sok kitűnő egyén is, többek közt Napoleon is ringatózott, hogy ő valami extra emberi észítmény, kinek parancsolás egyedüli missiója, – midőn a többi emberi teremtésnek vocatiója nem más, mint engedelmességni? [...] ugyan lehet-e azon csudálkozni, ha nem lát és nem hall semmi mást, de egyedül azt, mit legközelebbi infámis jobbágyai neki éppen produkálni és füleibe ordíttatni akarnak? És ha ez így áll, mint mondom, ugyan lehet-e némi hihetőséggel reményleni Ferencz József szívét tekintve, valami Szt. Pál féle fordulást? A valljon ki lesz az, kinek sikerülhetne oly nagy világos tükröt elibe állítani, melyben tökéletesen, veséinek minden redőivel meg láthatná magát? [...] Hihető-e? Nem!”¹²⁶ Ferenc József általános jellemzése mellett a *Szatíra* a magyarokban az uralkodóval szemben élő azon illúzióról is beszámol, miszerint „a legtöbb magyar azt szereti hinni, – a fiatal császár sem tudta jól mit művel és tulajdonkép most sem tudja, mit tesz, – de ő is valami fatalis varázs által le van bilincselve, – el van vakítva”.¹²⁷ Ám az uralkodó viselkedése eleve elrontott személyiségéből fakad: „ő csak rájuk sem tekint, de ehelyett kevélyen hátat fordít ellenük, – sőt csak azt pretendálja, »szeressék«, vagy legalább szereti, hogy komédiákkal hódoljanak császári személyének és hazug demonstrációkkal mulassák őt és Európát...”¹²⁸ Ezek a szavak nyilván a leírás idején még tartó császárjárásra céloznak, és tagadhatatlanul Arany szövegének logikájára emlékeztetnek: ennek fényében motiválttá válik, hogy Edward miért is követelheti saját dicsőítését.

A továbbiakban példákat hoznék a párhuzamokra, amelyek nemcsak logikaiak, hanem szóhasználatiak, sőt stilisztikaiak is lehetnek:

S a nép az istenadta nép
 Oly boldog rajta, Sire!
 Kunyhói mind hallgatva, mint
 Megannyi Pusztá sír.
 [...]
 Körötte csend, amerre ment,
 És néma tartomány

1857. máj. 20-i bejegyzésben Széchenyi Bach szájába adja a következőket: „...nemsokára gratulálhatunk Felségednek, hogy Magyarországon tökéletesen helyreállította a rendet, melyet nem egy »malcoment« sírcsendnek nevez ugyan, mely azonban assecuralhatom Felségedet nem egyéb mint a közmegelegedésnek és általános boldogságnak csendje, mely semmi más által nem szakíttatik félbe, mint azon számtalan hű éljen-sikítások által, melyeket én és tisztelt barátom ifjabb Hauer Pisti ő felségének elfogadására kiterveztünk és megrendeltünk. Ugy hogy most már Magyarországon minden lojálisab ember átlátja, hogy Felségednek keménysége nem rossz szívből eredt, mint az egész Európában hiszik, vagy inkább hitték, hanem a lehető legnagyobb státusbölcsesség eredménye.”¹²⁹ A csendmotívum másutt is előkerül Széchenyinnél: „Iszonyatos csend lepte el az országot. Számtalant hóhér döntött nyugalomra.”¹³⁰ Vagy később Bachot beszélgetve, amely szinte Arany szövegében szereplő kísérő szavainak parafrázisaként is olvasható: „Mirabeau azt mondá: Le silence des peuples est la punition des rois [A nép hallgatása a király büntetése], én pedig azt állítom, le silence est la meilleur tactique des gouvernements absolue [a csönd az abszolút kormányok legjobb taktikája].”¹³¹

Széchenyi meglehetősen zabolátlanul áradó műve (időnként például elfelejti, hogy kezdetben Bachot beszélgeti, és éppen őt kezdi kritizálni stb.) következetlen abban a tekintetben, hogy Ferenc Józsefet mindenestül vérszopó vámpírként mutassa-e be, vagy pedig félrevezetett, ámde jó szándékú uralkodóként (ahogyan a *Blickben* teszi), akinek egyetlen bűne, hogy gyenge szembesülni a valósággal. Bőven találunk példát mindegyik elképzelésre, mint ahogy a korabeli Magyarországon mindegyik felfogásnak lehettek hívei. Jellemző, hogy a Széchenyi-mű kiadója még 1922-ben is egy lábjegyzet erejéig amellelt foglal állást, hogy bizony a tapasztalatlan császár Schwarzenberg, Haynau és Bach befolyása alatt állva követett el minden rosszat Magyarországgal szemben: „[Bach beszél] Mert eleinte mindenki azt hitte, Schwarzenberg Magyarországnak vampyrja, aztán Haynaut tartották a tulajdonképpeni molochnak, később én léptem a diabolus rotae szerepébe, mert senki távolról sem gondolhatta, hogy oly fiatal úr mint Feséged, oly különös vérszopó lehessen; de mindenki azt hitte, Felséged még fiatal, tapasztalás nélkül jött a kormánygyeplőkhöz, rosszul van informálva és ekképp legfeljebb nem valami kitűnő genie, de szive bizoynosan jó és egyébként derék becsületes ember.” Károlyi ehhez fűzött magyarázkodó lábjegyzete: „Most már tudjuk, hogy a dolog így áll. Csak Sz. mély elkeseredése mondatja Bach cinismusával az ellenkezőt.”¹³²

Ugyan nem állítható, hogy Arany ismerte ezt a Széchenyi-szöveget, ám azt talán sikerült nyilvánvalóvá tenni, hogy a korabeli vélekedések megengedik, vagy inkább lehetővé teszik olyan kontextus és ráépülő allegorikus értelem létrehozását, amelyben Arany szövegével kapcsolatos – fentebb előszámlált – következetlenségek a helyükre kerülhetnek.

Ennek az allegorikus jelentésnek a kiindulópontja az 1848–49-es események Habsburg-szempon্তু értelmezésén nyugszik. Amikor 1848. december 2-án trónra lépett Ferenc József, már a trónra lépési kiáltványában meghatározta azt az ideológiát, amely a magyarországi események kezelését legitímálta. A kiáltvány kezdete azon uralkodói vágyának ad hangot, amely szerint a hatalmat „magyar Népeink boldogsága és jólléte békés öregbítésére” szándékozik felhasználni, csakhogy ezen szándék „jelen pillanatban lehetlenné vált”. Helyzetértékelése szerint ugyanis „egy vétkes pártfelekezet fondorkodása [...] a legmegvetendőbb eszközökkel nyílt lázadást támasztott és pártütőkkel szövetségbe hív hadseregeinket megtámadni merészlette”, aminek következtében a királynak be kell avatkoznia, mert „Magyarország és Erdély jó érzésű lakosainak többsége, [aki] Királya iránti öröklött hívségét és ragaszkodását nem képes tanúsítani, mielőtt a pártütők zsarnoki nyomása alól a fegyver erejével ki nem szabadítatik”. Vagyis az uralkodó nem a maga érdekében avatkozik be, hanem azon lojális többség érdekében, akiket a pártütő kisebbség jogaik és kötelességeik gyakorlásában akadályoz.¹³³ Ebből következik, hogy bár „mélyen elkeserülve a mellőzhetlen szükség ezen parancsa miatt, mely a királyi kötelességek legnehezebbikét tűzi Előnkbe, nyugodt lelkiismerettel fogunk még is annak telyesítéséhez [sic!], mert csak ezen úton mutatkozik Nekünk – a legközelebbi idők sajnálatra méltó eseményei után – annak reménye, hogy Magyarország Istentől reánk bízott Népei számára a béke malasztjait, minden nemzetiségek elismerését és biztosítását, azok jólétének felvirágoztatását állandósíthassuk”.¹³⁴

Az olmützi alkotmány kiadása után született egy szöveg, amelynek az volt a hivatása, hogy az alkotmány magyarországi bevezetését megindokolja, és amelyet Szőgyény-Marichnak kellett volna kihirdetnie az oktrojált alkotmánnyal együtt. A szöveg érvelése a trónbeszéd logikáját követi: „Biztosítva van minden népfajnak s így a magyarnak is nemzetisége, melynek szándékolt kiirtását a keblek felizgatására a pártütők álnokul hirdették; holott felséges urunk erősen hiszi, hogy a magyar nép, mely iránti hajlamát közelebbi botlásai sem voltak képesek lehangolni, kiszabadulva a lázítók bilincseiből, századokon keresztül tanusított hűségében magát a birodalom többi népei által megelőztetni nem fogja...”¹³⁵ Szőgyény-Marich mint az ideiglenes közigazgatás vezetője végső soron a pártütők által felforgatott rend helyreállítására szólít fel: „Minden igaz, hazáját, királyát és a valódi szabadságot híven szerető magyar igyekezzék tehát velem egyesülve ernyedetlenül oda munkálni, hogy e szép s jobb sorsra érdemes hazát a belháborúnak nehéz csapásaitól mielőbb megszabadítván, azt a szeretett királynak és a századokon keresztül hű magyar nemzetnek, egy boldogabb jövődő megszerezhetőre visszaajándékozassuk, meggondolván, hogy a harcz többé nem az alkotmányért és szabadságért, mit felséges urunk a honpolgárainak sokkal bővebb mértékben biztosított, mint minőben azt a pártütők bitor kormánya alat-

ta élvezték, hanem ezek törvénytelen hatalmának további fenntartására és a társadalmi rend felforgatására vivatik, s hogy minél tovább s megátalkodottabban folytatatik ezen átkos ellenszegülés, melyet jogainak érzetében s népboldogító szándékainak öntudatában, Isten segítségével, legyőzni, ő feltségét semmi akadály vagy nehézség soha vissza nem tartóztatandja, annál nagyobb pusztulás, elszegényedés s köznyomor következendik be a hazára.”¹³⁶ Azért tartottam indokoltnak a hosszabb idézést, mert minden elemében megtalálható azon önideológia, amely a forradalmat leverő hatalom legitimációját szolgálta: 1. káoszt okozott egy kisebbség; 2. háború, zűrzavar, a szabadságjogok eltiprása a következmény; 3. az uralkodónak törvény adta joga van beavatkozni; 4. sőt az uralkodónak kötelessége a nép jólétének érdekében megszüntetni a káoszt.

Egyértelmű képlet ez: a király békét hoz, hogy a pártosság és a nyomában tomboló beháború következményeit felszámolja és biztosítsa a békés fejlődést. Dessewffy Emil 1849. januári emlékirata ugyanígy konstatálja az „általános felbomlást”, mely a „nemzet minden politikai és társadalmi viszonyában megkezdte munkáját”, amelynek következménye csakis a teljes káosz lehet, ezért a következőt javasolja Schwarzenberg hercegnek: „csak egy igazságos király vaskeze vethet véget [...] a gonoszság áradatának”.¹³⁷ Vagyis Ferenc József Dessewffy is mint békehozóra, pacifikátorra tekint, akinek az a nehéz hivatása, hogy megmentse az országot. 1849 júniusában immáron Bachhoz intézett és még radikálisabb intézkedéseket ajánló, sőt követelő emlékiratában a magyarországi forradalmi helyzet miatt úgy látja, hogy Ferenc Józsefnek mindent szabad, „mert morális jogosultsággal rendelkezik. Népei iránt való kötelességből *kell*ett [kiem. az eredetiben! – M. R.] hódítónak válnia; mint a Habsburg-lotharingiai ház [sic!] sarjának joga és kötelessége volt a hódításra elindulnia.”¹³⁸

Tehát nem egyszerűen Ferenc József önképeként értelmezhető a pacifikátori szerep, hanem bizony később a hatalom által (is) háttérbe szorított magyar ókonzervatívok¹³⁹ felfogását is ez az elképzelés jellemezte 1849 folyamán, és mindez bizonyára a köztudalomba is bekerülhetett.

Érdekes módon a Kossuth fogalmazta Függelenségi Nyilatkozat is a „pártütés” tényére alapozza mondandóját. Kossuth a Habsburg-ház által szított és támogatott horvát felkelést nevezi pártütésnek, Jelasics bánt pedig pártütőnek, aki súlyos beháborúba sodorja az országot a császár nevében azáltal a céllal, hogy „a beháborúban vérző országot fegyveres erőszakkal eldarabolja, a magyar nemzetet az élő nemzetek sorából kitörölje”. E célból neveztek ki Jelasicsot horvát bánná, aki „a császár nevében pártot ütött, nyílt lázadást kezdett a magyar király ellen, ki ama császárra azon egy személy volt”.¹⁴⁰ Kossuth fogalomhasználata is világos: egy politikai-közjogi renden belüli szakadást nevezi pártütésnek (Horvátország ugyebár a magyar korona része, vagyis a magyar király fennhatósága alá tartozik), amely a magyar

király elleni lázadáshoz, illetve belháborúhoz vezet. Ebben a konstellációban Kossuth a honvédő harc legitimitását a magyar korona egységének megőrzésében találja meg, de feltétlenül (egy kivülről ösztönzött) belső szakadás kifejezéseként használja a „pártos” kifejezést.

Ugyanez a logika vezérelte annak a nyilatkozatnak a mondandóját is, amelyet még V. Ferdinánd előtt olvasott fel Pázmándy Dénes, az 1848. szeptember 9-i országgyűlési küldöttség vezetője: „Most Magyarország több részén pártütés van, melynek vezérei folytonosan és nyíltan azt állítják, hogy az uralkodó ház érdekében s Felséged nevében ütöttek pártot és zendültek föl a magyar nemzetnek Felséged által ismételve, törvényileg biztosított szabadsága és önállása ellen.”¹⁴¹ A delegáció arra kéri a magyar királyt, hogy parancsolja meg az országban lévő hadseregnek, hogy „a magyar törvények fenntartásának és az ország védelmének kötelességét a pártütők ellen [...] pontosan teljesítse”.¹⁴² A pártütés következményeit a teljes belső anarchia képeivel szemlélteti a küldöttség szónoka: „Azon pártütésnek, amely Magyarország alvidékein a békés falvakat porrá égeti, ártatlan asszonyokat s gyermekeket a barbár népek szokásait túlhaladó kínzással végzi ki stb.”¹⁴³ V. Ferdinánd egy kis lapról olvasta fel választát, amelyben a következőt ígéri: „...eltökélt akaratom magyar koronám birodalmának törvényeit, integritását és jogait királyi hitem szerint fenntartani”.¹⁴⁴

Jól látszik, hogy Ferenc József decemberi trónbeszédében nem tesz mást, mint V. Ferdinánd ígéretének betartásáról biztosítja az országot, csakhogy most éppen azokat nevezi pártütőknek, akik segítséget kértek a magyar királytól. Ebben a kontextusban Ferenc József beszéde csakis cinikus felhangokkal volt értelmezhető, hiszen ugyan a beavatkozást valóban a rendteremtés, az anarchikus állapotok felszámolása követeli meg, ahogyan az országgyűlési küldöttség azt kérte, csakhogy immár (kis túlzással) őket magukat tekintik az anarchia okozóinak.

Arany János tehát nem véletlenül használja a „pártos honfivér” kifejezést, és még csak az sem véletlen, hogy – a litterális szinten talán nehezebben indokolható – cinikus-ironikus tónusban beszélteti a királyt. Allegorikus szinten a ballada alapvetően Ferenc József nézőpontját érvényesíti, aki önmaga szerepét – az persze megjelenhet a „használt-e a megöntözés” szavakban, hogy végső soron az udvar által keltett – az anarchikus állapotok felszámolásában látja. Ezen önértelmezését a kísérőjének (Széchenyi nyomán Bachról lenne szó) ámító szavai folyamatosan megerősítik, önnön jószágának illúzióját a Montgomeryben rendezett vacsoráig fenntartják. A vacsora allegorikus megfelelője valószínűleg a budai várban 1857. május 4-én adott fogadás lehetett, amelyről – a korabeli lapok¹⁴⁵ tudósításai mellett – Arany a *Blick* alapján is informálódhatott.¹⁴⁶

Széchenyi a fogadást szégyenletes komédiaként értelmezi, amely egyben a magyar elit totális megaláztatását is eredményezi: „Ki ezen ügyetlen farce-t,

melyet ön [ti. Bach] az ország szívében rendeztetett, látta, lehetetlen volt el nem csodálkoznia azon szemtelenség fölött, mellyel az ön parancsára, a fiatal, bizalomteljes, és éppen ezért könnyen megcsalható császárt, a leghazugabb, a legalávalóbb komediával, minőt a világ látott, ámitották.”¹⁴⁷ A fogadás azonban nem csupán a császárral szemben volt méltatlan Széchenyi szerint, de a meghívottakkal szemben is a legrafináltabb kegyetlenségnek bizonyult: „De midőn az egyik halandó a másíknak vagyonát, életét, szabadságát elrabolja, s mindezek után még arra kényszeríti, hogy neki köszönetet mondjon, sőt mitőbb még a világ előtt is egy szégyenteljes háládatossági comoediát játsszék le...”¹⁴⁸ A budai fogadás Széchenyi-féle leírása is lehetett az ötletadója (Victor Hugo, Thomas Gray és Warton¹⁴⁹ mellett) az ősz, valamint az ifjú bárd szerepeltetésének, csakhogy míg a *Blick* arról beszél, hogy a fogadásra meghívott öreg, és az ifjú magyarok kénytelenek voltak eltűrni a nyilvánvaló megaláztatást, addig a bárdok Aranytól a király szemébe vágják az igazságot. (Persze a párhuzam némileg sántít, hiszen a meghívott elit sokkal inkább a ballada walesi urainak előképe, mint a bárdokénak, ám az öregek és ifjak szerepeltetése újabb párhuzamként mégiscsak említésre érdemes.) Széchenyi a fiatal főurakból álló meghívottakról így beszél: „az ifjabb színészek, kik oly szerencsések valának, hogy Budapesten előadott köszönő-drámában szerepelhettek, kivétel nélkül gyanították ugyan, hogy nem valami megtisztelő szerep jutott osztályrészökül...”¹⁵⁰

Végezetül felhívnám arra is a figyelmet, hogy Arany szövegének olyan passzusai is felruházódnak politikai-allegorikus áthallással Széchenyi *Blickjének* fényében, amelyek eddig elkerülték a recepció figyelmét. Példának okáért említést érdemel Edward gögös-cinikus kijelentése, miszerint: „S a nép, az istenadta nép, / Ha oly boldog-e rajt’ / Mint akarom, s mint a barom, / Melyet igába hajt?” Ennek a szakasznak a *Rückblick* azon optimista nézetei feleltethetők meg, amelyek szerint az egyéni szabadságjogok biztosításával, az egyén boldogulását segíti elő a kormányzat az egész birodalomra érvényes 1852-es pátenssel, mindez persze ellentétben áll az uralkodó egyéni akaraton nyugvó, abszolút kormányzási módszerével. Széchenyi a *Blick* lapjain kifogásolja, hogy Bach az „ifju uralkodójának e szavakat adja az ajkára: »Ez a mi akaratunk« sat. [...] mert ezen határozott sultánnyelv, melyet állítólag már Nero is használt [...] a népeknek nem visszatetsző, és nem utálatos, mert legalább nyílt, tiszta és becsületes szó.”¹⁵¹ Széchenyi itt is a *Rückblick* második fejezetében kifejtett államelgondolást bírálja, mely szerint Menenius Agrippa példázatának megfelelően a birodalmat olyan politikai organizmushoz hasonlítja, amely „hű képmása az emberi szervezetnek” („ein getreues Abbild des menschlichen Organismus sein”),¹⁵² és amelyben minden egyes tagnak megvan a maga szerepe az organizmus fenntartásában. Ennek a rendszernek a középpontjában természetsszerűleg az uralkodói akarat áll („der Wille des Regenten”),¹⁵³ amely egy központból irányítja az egész szervezetet. Ez

a metaforarendszer jól ismert a középkori államelképzelések alapképleteként futotta be karrierjét, lényege szerint az egymásra utalt és így egymástól függő társadalmi csoportok együttműködéseként értelmezve a középkori állam szervezetét és működését. Itt ez az elképzelés azonban egyszerűen a mindennemű alkotmányosságot mellőző abszolutista kormányzati módszer megideologizálásaként funkcionál. Ám hiába minden állalméleti finomkodás, Széchenyi ezt a kormányzási stratégiát egyszerűen zsarnokinak minősíti (lásd Nero), amennyiben nem szerződésen alapuló alkotmányos módon, hanem egyéni akarat önkényén nyugszik.

Arany szövegében tehát a „Mint akarom, s mint a barom, / Melyet igába hajt?” sorok ironikus-cinikus felhangját természetesen nem a barom szó ma-napság pejoratív kicsengése adja, merthogy a barom szó Arany költészetében '(haszon)állat' jelentésben nem szitokszóként volt használatos. Valójában az teszi ironikussá, hogy míg az abszolút szuverén akarata anyagi boldogulást ígér az egyéneknek, addig nem hajlandó tudomást venni az egyén politikai akaratnyilvánító képességéről és jogáról, vagyis az alkotmányosság problémájáról magáról. Ebben az elképzelésben az állattá degradált ember csupán fizikális jólétén van a hangsúly, amely az ország civilizációs előrehaladásán nyugszik,¹⁵⁴ amelyet pedig a *Rückblick*-ben kifejtettek értelmében a kormányszatnak sikerült biztosítania a lakosság számára.

*

Arany szövege kétségkívül kettős allegorikus jelentés létrehozását teszi lehetővé: hiszen teljesen nyilvánvaló, hogy a bárd-központú, nemzeti allegória el-téveszthetetlenül része a szövegnek, ám Arany felkínál egy másik jelentést is, amellyel (például gondolatkísérletként tegyük fel, hogy a magyarul tanuló Erzsébet királyné előtt mint virtuális olvasó előtt) maradéktalanul befogad-hatóvá teszi a szöveget az uralkodó személyének megsértése nélkül. Az Ed-ward-központú olvasás ugyanis felmentést ad az uralkodónak a zsarnoki ön-zés vádjá alól, és a körülmények valamint a kamarilla áldozataként ábrázolja az ifjú császárt. A szöveget tehát éppen az teszi a korabeli viszonyok között is „szalonképessé” – és talán összeegyeztethetővé a *Köszöntő-dallal* magával is –, hogy az uralkodót mint félretájékoztatot, ám jó szándékú királyt mutatja be, aki a környezete által sugallt hamis önideológiájának lelepleződése után, a ráirányuló negatív nemzeti értékelés nyilvánvalóvá válásával összeomlik, il-letőleg összeomolna, amennyiben megtörténne ez a szembesítés. Aranyt nem egyszerűen a nemzeti elfogultság érdekelhette Edward-Ferenc József törté-netében, hanem a körülményeknek és önnön (nehéz időkben megnyilvánuló) uralkodói szerepének kiszolgáltatott, vagyis egy nagyon is speciális emberi állapotot megélő *személy* (Széchenyi az *Önbírálat*-ban monomániásan boncol-gatja Ferenc József személyiségét) lelki teherbírása (is) foglalkoztathatta.

1 GYÖNGYÖSI László, *Arany János élete és munkái*, Bp., 1901, 276.

2 KUNSZERY Gyula, *A walesi bárdok*, Vigília, 1958, 184.

3 „Arany János mindenestre pompásan meglelte a módját annak, hogyan fejezheti ki a költő a maga korának szóló nemzeti-politikai mondanivalót történeti témával. Az önkényuralom idején mindenki megértette a ballada időszerű mondanivalóját.” MAKAY Gusztáv, *A walesi bárdok eredetéről = Uő, Édes hazám fogadj szívedbe*, Bp., 1989, 221. Persze nem tudom, hogy Makay milyen önkényuralomról beszél, hiszen a vers megjelenésének idején (1863) már korántsem ugyanaz a politikai helyzet (holott provizórium van stb....), mint például az 1850-es években, amelyet a történeti irodalom inkább illet az önkényuralom jelzővel.

4 A szöveg allegorikus jelentésének legkifejtettebb dekódolását, a szereplők azonosítását NYÍRI Antal végezte el. NYÍRI Antal, *Újabb adalékok „A walesi bárdok”-hoz*, Magyar Nyelvőr LXXI, 331–334.

5 Arany László, *A magyar politikai költészetéről = Arany László munkái*, Bp., Franklin, 1904, 140–141.

6 Uo., 141.

7 Koszorú 1863. november 1.

8 Mutatvány a Bolond Istók második énekéből. Koszorú 1863. június 28. 616.

9 Voinovich Géza *Arany balladaköltészetéről* című tanulmányában például azt írja, bár a forrásait nem adja meg, hogy „Csak éve múltán adta ki, mint scot balladát. Oly tökéletes annak, hogy senki sem vonta kétségbe a fordítást.” Budapesti Szemle 1917, CLXIX. kötet, 351. Még a kritikai kiadás jegyzetében is megjegyzi, hogy például Kund Ernő Percy gyűjteményéből vett fordításnak hiszi. *Arany János összes művei, I. Kisebb költemények*, sajtó alá rend. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951. (AJÖM I.) 505.

10 Voinovich 1917, 352.

11 Erről 1872-ben Thewrewk Árpád még a szerzői magyarázat ellenére sem látja be, hogy lehetséges az allegorikus jelentés. Vö.: THEWREWK Árpád, *Pandora*, Pest, 1872.

12 A szerzői intenció újraértelmezésének lehetőségeiről lásd: Daniel C. DENETT, *Az intencionalitás filozófiája*, Bp., Osiris–Gond,

1998 (ford. PLÉH Csaba, PAP Mária, THUMA Orsolya), 239–265.

13 SZÁSZ Károly, *Arany Jánosról*, Vasárnapi Újság, 1882, 44. szám, 694.

14 Az 1867-es és az azt megelőző közjogi kérdésekről lásd PÉTER László, *Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben = Uő, Az Elbától keletre*, Bp., Osiris, 1998, 219–264.

15 GREGUSS Ágost–BEÖTHY Zsolt, *Magyar balladák*, Bp., 1900, 181–182.

16 *Arany János Kisebb költeményei*, teljes gyűjtemény, kiadja RÁTH Mór, ARANY László előszavával, Pest, 1894.

17 Gyöngyösi 1901, 276.

18 Arany Tompának 1857. június 26. *Arany János összes munkái*, XI. Arany János levelezése íróbarátaival, I. Bp., Franklin, 1900 (Arany 1900b), 421.

19 CZIGÁNY Lóránt, *Neved ki diccsel ejtené = Uő, Nézz vissza haraggal!*, Bp., Gondolat, 1990. 76.

20 A Mohácsy-féle középiskolás tankönyvben is szerepel, ugyan csupán legendaként, a történet, ám például a filológiai kiegészítés (vö.: el is kezdte írni 1857-ben) kritikátlanul valóságként fogadja el a sztorit, amivel persze életben tartja a klasszikus nemzeti-allegorikus értelmezést: „Ehhez a balladához az a nemzeti legendává kerekedett történet fűződik, hogy a költőt felkérték fényes díj ígéréssel: írjon üdvözlő ódát az 1857-ben Magyarországra látogató uralkodópár tiszteletére; ő elutasította a felkérést, s helyette megírta *A walesi bárdok*. A balladát valóban elkezdte 1857-ben, de a fennmaradt kézirat tüzetes vizsgálata alapján csak évekkel később készülhetett el.” Dr. MOHÁCSY Károly, *Irodalom a középiskolák II. osztálya számára*, Bp., Korona Kiadó, 1994, 285.

21 Ezúton is köszönöm Korompay H. Jánosnak, hogy még a megjelenés alatt rendelkezésemre bocsátotta az Arany-levelezés kritikai kiadásának anyagát.

22 Kovács József László amúgy értékes forrásfeltáró, ám a hagyományos elfogultságokat újramondó munkájában tehát téved, amikor egyenesen Hauer Istvánt jelöli meg a felkérés megfogalmazójaként: „De [Arany] jogos büszkeséggel vallhatta meg, hogy a hivatalos lap május 5-i számába Hauer István, Albrecht főercég adlatusa felkérése ellenére sem írt, megtagadta a hódoló, köszöntő verset.” KOVÁCS

József László, *Az 1857-es császárvjárás irodalmi visszhangja* = KALLA Zsuzsa (szerk.), *Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000, 255.

23 Később Tompának: „Naptárba, lapba én nem dolgozom – sehvá sem dolgozom. A múza elhagyott, vagy én hagytam el, nem tudom, de már régóta nem versificálok.” 1857. április 19. = Arany 1900a, 416. Vagy Ercsey Sándornak: „Dolgozni – most sem dolgozom, legalább nem vers félét. Gondolom, felcsapok próza írónak: ott lesz a Csengeri Revue-je!” 1857. július 1.

24 „A verskérő leveleket pedig teszem a többihez; mindenkinek nem panaszkodhatom, hogy én nem írok, mert bajom van, tehát még tagadó választ sem kapnak tőlem. Ez természetes. Rosszul esik kiabálnom, hogy ez idő szerint semmi jót nem vagyok képes létre hozni, oly embereknek, kik nem tudják, mi az a jó, s kik azt hiszik, hogy verset írni annyi, mint bármely feladott vagy előbukkanó tárgyra tetszés szerint, rímekeket kovácsolni – hogy ez oly önkényes valami, mint egy újdondászi cikket összeütni. Ily emberek soha se értenek meg, hogy lehet valaki hírneves költő, a nélkül, hogy minden percében s bármely alkalommal készen álljon egy rakás strophával. Legjobb eldobni a levelet s hallgatni. / Mindazáltal közelebb megszállt a lelkiösmeret, s az új év közeledtével minden szerkesztőnek, ki az előtt lapját küldte (volt pedig vagy hét) megírtam kereken, hogy tőlem verset ne várjanak, s bizonyos veszteség fejébe ne küldjék lapjaikat. Hiába. Azt nyertem vele, hogy hét helyett nyolczat kaptam. Volentibus non fit injuria.” Arany Tompának 1857. február 5. Arany június 26-án így ír ugyancsak Tompának: „Verset nem írtam ósz óta – legalább semmi egészet; majd eszentül prózát írok. Képtelen az, mily rossz az én prózám, régóta nem gyakorolván azt. A Csengeri Szemléjébe, ha telik, küldök valami prózát, az új[?] M[agyar] Museumba is szándékozom. Nyelvészeti s aesthetico-literaturai dolgokat morzsolgatok. Így, barátom, kinek lova nincs, járjon gyalog. De a munka, bármi lassan halad, enyhít, s nekem az kell.” Arany Tompának 1857. június 26. = Arany 1900a, 420.

25 1856. június 29.

26 Arany Tompának 1857. augusztus 4. = Arany 1900a, 422.

27 A vers keletkezéséről kimerítően értekezik Keresztury Dezső, aki az egész Erzsébet operát „Stefánia főhercegnő kamarillájával szembeni” demonstrációként értelmezi. KERESZTURY Dezső, *Mindvégig. Arany János (1817–1882)*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 321.

28 „Alkalmi betétnek készült egy (alkalmi) dalműbe, melyet a Nemzeti Színház az uralkodó-pár magyarországi látogatásakor adott elő. (Egressy Samu levele, 1857. II. 21.) – 1857. május 6. volt a díszelőadás. A dalmű, vonatkozással Erzsébet királyné nevére, II. Endre leányáról, a későbbi magyarországi Szent Erzsébetről szólott; szerepét Hollósy Kornelia énekelte. Címe: *Erzsébet*. Eredeti opera három felvonásban, írta Czanyuga József, zenéjét Erkel Ferenc és Doppler testvérek. (Erkel a II. felvonás zenéjét szerzette.) A szövegeknyv megjelent Pesten, Herz Jánosnál. E füzetben a köszöntő nincs lenyomtatva. A II. felvonás végén lehetett beszöve, mikor az átvonuló kezeszes vitézek lakomát ülnek a királyi udvarban. A *Vasárnapi Újság* kiemeli (1857. máj. 10.) a köszöntő dal hatását.” Voinovich jegyzete a *Köszöntő-dalhoz* (AJÖM I. 505.)

29 TARJÁNYI Eszter, *Irodalmi viaskodások. Arany János és az 1850-es évek költői csoportosulásai*, ItK, 2004/3, 322. skk.

30 Itt meg kell fogalmaznom azért azt a halvány – Tarjányi meggyőző érvelése ellenére is megmaradó – kételyemet, hogy az a tény, miszerint a *Vasárnapi Újság* tudósítója köszöntőként nem Arany, hanem az opera szövegét citálja, nemcsak azt jelentheti, hogy Arany szövege nem hangzott el, hanem azt is, hogy az újságíró az opera librettójából írta ki a köszöntést közvetítő, és Arany versére erősen emlékeztető sorokat.

31 AJÖM XVII. Levelezése, 3, sajtó alá rend. KOROMPAY H. János, Bp., 2004, 23.

32 Tarjányi 2004, 327.

33 Egressy Sámuel Aranyak 1857. április 23. AJÖM XVII. 54.

34 AJÖM XVII. 51. és lásd még a jegyzetet a 695. oldalon.

35 „...hinni akarom – hogy már azolta a’ megbízó g. Ráday Gedeon szívélyes köszönetét is olvasta.” AJÖM XVII. 54.

36 Nyíri Antal szavai jól reprezentálják, hogy a recepció nem tud elképzelni más elbeszélést: „Nyilvánvaló, hogy Arany János egyéniségével, életével és költészetével csak az lehet összhangban, ha az osztrák császár dicsőítése helyett átkot szór a magyar szabadságharc eltiprójára.” NYÍRI, *i. m.*, 332.

37 Vö. SZILÁGYI Márton, *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Bp., Argumentum, 2001, 42–61.

38 Nemzet 1883. december 30. Tárca. Id. AJÖM I. 503.

39 Vö. az általa szerkesztett *Emléklapok 1848-49-ből* című rövid életű kiadványt, vagy az általa írott művet: *Az 1848–49-es szabadságharc férfiai*, Pest, 1850.

40 Erről vö. Szilágyi 2001, 91–96.

41 VADNAI Károly, *Elmúlt idők. Emlékezések. A madarak pajtása*, Bp., 1886, 187. skk.

42 Vadnai 1886, 187.

43 Vadnai 1886, 187.

44 Vadnai 1886, 188.

45 „Nincs szükség a régi időket, nincs miért a történezetet bölcséleti bonczkés alá venni, ha a magyar nép ősi monarchikus hajlamairól szólunk, mert vannak olyan megállított tények, melyeket mindenki elismert, úgyannyira, hogy újra adatokkal bizonyítani a közönség megbántása volna. / A királyság eszméje nálunk századok óta varázshatalom volt. Hódoló tiszteletre ragadta a magyart mindig, és csodálatos erőfejlesztésre a vész perceiben.” KEMÉNY Zsigmond, *A forradalom után (1850)* = *Uő, Változatok a történelemre*, sajtó alá rend. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1982, 220. és skk.

46 Magyar Sajtó 1856. augusztus 31. Török „a hatalmas ausztriai birodalom ura, Szent István örököse s Magyarország Apostoli Királya” címmel illette a cikkében Ferenc Józsefet, amely minthogy közjogilag nem léven valóság, csakis a jövőre vonatkozhatott.

47 Vadnai 1886, 186.

48 Török a jövőre vonatkozó reményét a következőképpen fejezte ki: „Mert a szív, mely a Fejedelem keblében ver, egyszersmind a magyar nem szíve is [...]. Holnap e szívek Esztergomban találkoznak és egyesülnek. Adja az ég, hogy ez egymásért teremtett két nemes szív egymást soha félre ne értse, s a nemzet mesterkéletlen örömeinek, s minden hivatalos

provocatiótól ment őszinte hódolatának önkényes nyilatkozata a tán még fennmaradt ború végső fellegeit is szétoszlassa a trónnak körében.” Magyar Sajtó 1856. augusztus 31.

49 Vadnai 1886, 186.

50 Deák Ferenc Húsvéti czikke a *Pesti Napló* 1865. április 16-i számában = *Deák Ferenc beszédei*, sajtó alá rend. KÖNYI Manó, III. kötet, Bp., 1903, 401–402.

51 A *Budapesti Visszhang* 1853. március 27-i számában jelent meg, amiből bizvást gyanakodhatunk arra, hogy még 1852-ben keletkezhetett, nem kizárva Ferenc József 1852 nyarán tett magyarországi látogatásának hatását.

52 Ferenc József magyarországi útjairól lásd BELLAAGH Aladár, *I. Ferenc József Magyarországon (Itt tartózkodásai a koronázás előtt)*, Budapesti Szemle, 1917, CLXIX. kötet, 16–38.

53 JANCSÓ Benedek, *Arany János lelki betegéről*, Figyelő, 1884, 327.

54 Jancsó 1884, 327.

55 „Hogy halálos méreg okozta-e a halálát, amelyet Pogyebárd Györgynek, az ország kormányzójának rendeletére adtak neki, vagy csak egyszerűen elszólitotta az Úr, bizonyosan nem tudnám megmondani. Sok ember szája nyílik mindenféle kiszínezett elbeszélésre. És ki tudhat mindenkinek hitelt adni?” THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, ford. HORVÁT János, Bp., Helikon, 1978, 438. Ráadásul azóta a történettudomány úgy tudja, hogy bubópestisben halt meg V. László.

56 „Mi hasznuk volt azoknak, akik tanácsaikkal megrontották László király ifjú lelkét, és rábeszéltek arra az elvetemült gonoszra, hogy megszegje esküjét? Emberi megítélés szerint az lett volna az igazságos, ha az isteni ítélet úgy végzi el, hogy ők szenvedjék el, ne László király a fenti esküszegésért a büntetést.” Thuróczy 1978, 436.

57 Jancsó 1884, 341.

58 Jancsó 1884, 322.

59 Jancsó 1884, 322.

60 RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., 1957, 133.

61 CSÁSZÁR Elemér, *Shakespeare és a magyar irodalom*, Bp., 1917, 239–240.

62 Császár 1917, 239.

63 Császár könyvének a teljes magyar irodalomra ható Shakespeare-drámák felsorolá-

sában nem is szerepel a két darab. Vö.: Császár 1917, 258–265.

64 Pedig Arany az 1855-ös önéletrajzi leveleiben külön is kiemeli a két darabot: „kedvet kaptam a német Shakespearet összenézni az eredetivel. A munka nehéz, de annál ingerlőbb vala: egy debreczeni vásár meghozta nekem János király és II. Richárd olcsó stereotyp kiadását, – remekebb művei a nagy mesternek nem lévén kaphatók. És nem sokára János király magyar jambusokban szólalt meg.”

65 „...egy szörnyű bűnben vétkes asszonyt oly szájalomra méltónak és rokonszenvre érdemesnek tud föltüntetni, hogy benne úgy-szólván nem is tudjuk a bűnöst látni, hogy rávonatkozóan az erkölcsi megbotránkozás minden legkisebb érzése nélkül fogadjuk el a »hattyú« és a »liliom« hófehér tisztaságát elénk vetítő költői képzelet méltósági asszociációit. E mély humanizmus is költőnk egyik nagy érték- és eszménykörét jelenti és már az »Agnes asszony«-ban ez az emberszeretet borít fátyolt a bűn szégyenfoltjára.” BODA István, *Arany János különös természete és az Arany-balladák megrendült lelkű hősei*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1927–28, 101.

66 Boda 1927–28, 101. 23. lábjegyzetben.

67 Sok példát hozhatnánk, de talán Riedl Frigyes megjegyzését a legcélravezetőbb itt idézni, hiszen a későbbiekben sokan ebből indulnak ki (lásd Császár 1917, 238.): „A ballada Edward királyánál III. Richárd juthat eszünkbe: mind a két esetben zsarnok király van előttünk, kit áldozatainak megjelenése nem enged aludni.” Riedl 1957, 136. o. lábjegyzetben.

68 Greguss–Beóthy 1900, 181.

69 GYULAI Pál, *Arany János emlékezete*, Budapesti Szemle, 1883, 294.

70 Jancsó 1884, 328.

71 Boda 1927–28, (harmadik közlemény) 25.

72 Boda 1927–28, (harmadik közlemény) 25.

73 IMRE László, *A műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Debrecen, 1996, 124.

74 „Kétségbeesem. Senki sem szeret. / S ha meghalok, majd egy lélek se sajnál. / De miért is tennék, mikor én magam / Se tudom megsajnálni magamat? / Úgy rémlett, hogy sorba sátramba jöttek / Azoknak lelkei, kiket megöltem / És mind azt mondta, bosszút áll Richárdon.” W. SHAKESPEARE, III. *Richárd*, V. felvonás, 3. szín, ford. VAS István = *Shakespeare összes drá-*

mái, I. Királydrámák, szerk. KÉRY László, Bp., 1955, 1101.

75 „Ne rettentse szivünket bárgyu álom. / Lelkiismeret – a gyáva mondta ezt / Először, hogy a bátrát sakkba tartsa. / Lelkiismeretünk, törvényünk a kard. / Vágj bele, az embernek ez a dolga, / Ha nem a mennybe, együtt a pokolba!” V. felv., 3. szín. Shakespeare 1955, 1105.

76 ELEK Oszkár, *A walesi bárdok*, Budapesti Szemle, CLX. kötet, 1925, 57.

77 Elek 1925, 58.

78 Szigeti Album MDCCCLX. (Szerk. SZILÁGYI István–P. SZATHMÁRY Károly), 95–96.

79 Szász 1882, 694.

80 Elek 1925, 63.

81 TÓTH Endre, *Az ötszáz gael dalmok = Uő, Harangvirágok*, Pest, 1862, 118–119.

82 Különösen Tóth versének utolsó előtti szakasza csenghet össze Edward hallucinációival: „Még egyszer – utolszor a félezer ajkrol / A golgota orma fölzendül a daltul... / Búgó siralomdal; mély gyászteli ének... / Hullta sohajtó bús őszi levélnek, / Mik messze repülnek a gyenge szelekkel, / Mik titkon, örökre sohajtnak ezekkel.”

83 Valószínűsíthető még, hogy Hugo Blair Ossian-előszavának idevonatkozó passzusát is ismerte Tóth: „Amikor I. Edward Wales-t meghódította az összes walesi bárdot kivégeztette. Ez a kegyetlen politika világosan mutatja, mily nagy befolyást tulajdonított e bárdok énekeinek a nép érzületére (mind) és hogy milyen természetűnek ítélte ezt a befolyást.” Id. FEST Sándor, EPhK, 1918, 452.

84 PULSZKY Ferenc, *Úti vázlatok 1836-ból = Pulszky Ferenc Kisebb dolgozatai*, sajtó alá rend. LÁBÁN Antal, Bp., 1914, 52.

85 Charles DICKENS, *A Child's History of England* (1845). (Az angol szöveghez csak e-text formában sikerült hozzáférnem, hivatkozások is erre a szövegközlésre vonatkoznak.) <http://www.ibiblio.org/gutenberg.net>

86 „The English were very well disposed to be proud of their King after these adventures; so, when he landed at Dover in the year one thousand two hundred and seventy-four (being then thirty-six years old), and went on to Westminster where he and his good Queen were crowned with great magnificence, splendid rejoicings took place. For the coronation-feast there were provided, among

other eatables, four hundred oxen, four hundred sheep, four hundred and fifty pigs, eighteen wild boars, three hundred flitches of bacon, and twenty thousand fowls. The fountains and conduits in the street flowed with red and white wine instead of water; the rich citizens hung silks and cloths of the brightest colours out of their windows to increase the beauty of the show, and threw out gold and silver by whole handfuls to make scrambles for the crowd. In short, there was such eating and drinking, such music and capering, such a ringing of bells and tossing of caps, such a shouting, and singing, and revelling, as the narrow overhanging streets of old London City had not witnessed for many a long day. All the people were merry except the poor Jews, who, trembling within their houses, and scarcely daring to peep out, began to foresee that they would have to find the money for this joviality sooner or later." DICKENS, *i. m.*

87 Edward történeti figurájáról lásd még MALLER Sándor–Neville MASTERMAN, „Ötszáz bizony dalolva ment lángsírba welszi bárd”, *It*, 1992/2.

88 M. OWEN, *Short history of Wales* (1923). <http://www.ibiblio.org/gutenberg.net>

89 Owen 1923, 25.

90 SERES József–SZAPPANOS Balázs, *Veselemzések*, Bp. Tankönyvkiadó, 1970, 93.

91 IMRE László, *Arany János balladái*, Bp. Tankönyvkiadó, 1988, 211.

92 Elhagyák honukat, a soká védettet, / Melyet pártos önzés megtörött, lehajtott. [...] Nem langyos vizet, – meleg vért / Kell áldoznod a jövőért. [...] Mégis, ha győzne restség, viszály, / S fajulnának saját vétkök mián? (*A rodostói temető*)

Nem, nem! – Élni fog a nemzet, / Amely összetart: / Kit önvétke meg nem hódít, / Nem hódítja kard. / Megbühödtük ősapáink / Vétkét súlyosan... (*Egyesülés*)

Legott a királyi székre / Német ember hágott, / Aki fogta, másnak adta / Titkon az országot. / S amiatt, hogy másnak adta / S a magyart megrontá, / Iszonyú belháborúban / Magyar a magyarnak vérét / Esztendőkig ontá. (*János pap országa*)

Írtanak ezerben, ötszáz ötvenhatban, / Pártosság magyar közt vala szép divatban; / Nagy-Idát Perényi birta, egyik pár-

ton; / Kapitány a várban jó Gerendi Márton. // Kapitány a rangja, de lehetne káplár, / Mert alighogy tíz-husz alattvalót számlál; / Hanemha betudjuk egy-egy emberszámba, (*A nagyidai cigányok*)

Nagy sereg cigánnyal ott jön Diridongó; / Minden kézbe' puska, fejsze, villa, bunkó. / Állt ugyan egynéhány híve Csórinak ott / (Akiket aznapon hivatalba rakott): // De azok a pártos ellenség láttára / Levegőbe túntek, mint a könnyü pára. (*A nagyidai cigányok*)

De követségünkben, halld, mit izen részül: / „Ország a tiédet meg amott hosszába”, / Jobbkézre melyet hágy a lefutó Száva: / Népe, az illirség, s ki lakik az helyen; // Felzendült uram és az ő urok ellen. / „Császár letapodná fejüket egy topban, / De hada másutt kell, mindenfele jobban; / S gondjai hit dolgán éj-nap betegednek, / Máglyára menendő van annyi eretnek. // „Ha hát – ez uramnak üzeneti hozzád – / Kész engedelemre pártosait hoznád: / Ebből te is, ő is, vonnál nyereséget; / Megbízva mi jöttünk ezen alku végett.” (*Buda halála*)

Keserű zokszóval így feddi meg őket: / „Eljöttetek? aj no! nagy nehezen. Csuda! / Hamarabb gyülnétek, tudom én azt, oda, / Hol Bulcsu vezér van, meg az a vén táltos, / Vele mind a többi hitesegett pártos. / „Tudom én, áruló bennetek az elme, / Fél lábatok immár vagon a kengyelbe”; / Buda király nektek, az ő szava, ennyi! / Pártos Eteléhez vágytok igen menni. (*Buda halála*)

„Se kaput, sem kardot! – felelt Buda hévvel, – / Holt testemen át csak ha bejő népével! / De, ha esdő szóval maga hozzám jön be, / Fogadom a pártost régi kegyelmembe.” (*Buda halála*)

93 „Mennyi drága erő, és mennyi nemes vér! / Hozzáfoghatót a történet nem ösmér. / Mi haszna! Az erőt ásta benső féreg: / Büszke, szenvedélyes, versengő vezérek; / Tiszta vérrünk szennyes oltáron ontatott.”

94 A pártos szó etimológiájával kapcsolatban lásd SZÖRÉNYI László, „A szent hazának képe” (*Östörténet és epika Zrínyitől Krúdyig*) = Uő, „multaddal valamit kezdeni”, Bp., 1989, 211. Horvát István által használt jelentéséről lásd GERE Zsolt, „Hat gim jöve sehten elébe” (*Vörösmarty eposzterve és östörténeti felfogása a Zalán futását követően*), *ItK*, 2000/3–4, 458–463.

95 Lásd SZÖRÉNYI László, *Epika és líra Arany életművében* = Szörényi 1989, 179–185.

96 CZUCZOR-FOGARASI, *A magyar nyelv szótára*, Pest, 1870, V. kötet, 95.

97 Czuczor–Fogarasi 1870/V, 95.

98 Igen sok példát lehet hozni, itt csak a legjellemzőbbeket említem: *A legszebb virág* (1848): „*A gyökere pedig vértől nedvesedik, [ti. a haza szent szerelmének] / Ha lankadni kezd is vérrel öntözgetik: / Öntözzük, locsoljuk ezt a szép virágot! / Ez gyümölcsöz nekünk édes szabadságot.*”; *Április 14-én* (1849): „*Bánjuk-e, hogy szolgaságért / Alkudoznunk nem lehet? / Hogy nincs módunk meggyalázni / A kivívott hős nevet? / Hogy, miért a honfi vére / Folyt s folyand piros mezőn / megnyírbalni zöld asztalnál / A borostyánt tiltva lőn?*”

99 Horváth János a korszak határozott jellemzőjeként említi az önvádat. HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmusunk irodalmi ízlése* = *Uő, Tanulmányok*, II. kötet, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, 196. skk.

100 *A Nép Barátjában* közölt *Fellázadtunk-e mi magyarok?* című cikkében így ír Arany, tagadva, hogy lázadás történt volna, sőt a március 15-i forradalmat is – a Deák körüli politikusok és történészek felfogásával megegyezően – ünnepként mutatja be: „*A mi forradalmunk Pesten, márczius 15-én, nem vérontás volt, hanem egy szép ünnep, a szabadság ünnepe [...]. Dicső ünnepe az ifjú szabadságnak! Ki hitte volna még akkor, hogy ily nehéz küzdelmek várnak ránk? Kinek jutott akkor eszébe, hogy eljönnek a sötétség fiai és konkolyt hintenek a szabadság legszebb tisztabúzája közé?*” *Arany János összes prózai művei*, Bp., Franklin [é. n.], 1285.

101 Például Arany Tisza Domokosnak 1851. nov. 11-én. Tisza ‘dicső meghalni a művészetért’ és ‘neked ajánlok minden csepp jó vért’ sorait a művészet nem igényel; tudom, hogy nem is ezt értette: de mások úgy érthetnék s világosnak kell lenni a kifejezésben. Dicső meghalni a ... hazáért! Ez a kápsza felkiáltás jut eszünkbe, ha [ezt] olvassuk... [...] A vér és halál módosítottassék úgy, mint azt a művészet irányában módosítani kell, mert jelenleg úgy veszi ki magát, mint ha, karddal a kézben, rohanni akarna, hogy meghaljon (csatában) a művészetért.” *Arany János összes művei*, szerk.

KERESZTURY Dezső, XV. kötet, *Levezetés I*, 1828–1851, sajtó alá rend. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975, (AJÖM XV.) 410.

102 Bánk egy monológjával kapcsolatban megjegyzi: „*A bánki sértődés, nem egyéb, mint ama nagy sérelem, mely e perczen csak megkísértve, de végrehajtva nincs: Melinda tényleges gyalázata. Ha így van, Bánk e szavakkal olyat anticipál, mi csak később fog kifejlenni, s ez hiba. Itt nem Bánk, hanem a szerző beszél, mint aki tudja, mi fog következni. Ha Bánk ilyesminek még csak a lehetőségére gondolt is: hogy nem ragadta ki Melindát azonnal a veszélyből, midőn tehetette; hogy engedte egy perczig is az udvarnál maradni?*” ARANY János, *Bánk bán-tanulmányok* = *Arany János összes prózai művei*, Bp., Franklin [é. n.], 90.

103 Dávidházi Péter írja Arany egy kritikus normája kapcsán: „*Normahasználatának állandó sajátossága, hogy a ráció kívánalmait eltökélten érvényesíti: a költészet logikája mindenkor köteles megfelelni, minden öntörvényűsége és szabadsága ellenére, a mindennapi gondolkodás alapszabályainak is, de legalábbis nem kerülhetnek ellentétbe egymással.*” DÁVIDHÁZI Péter, *Humyt mesterünk. Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1994, (második, javított kiadás) 90.

104 Dávidházi 1994, 103–111.

105 A retorikai elemzés alapja SZÖRÉNYI László–SZABÓ G. Zoltán, *Kis magyar retorika*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988.

106 *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró Emlékiratai*, II, 1849–1859. Kiadja a fia. Pest, 1917, 81.

107 Idézi Szőgyény-Marich 1917, 100.

108 A keletkezéssel kapcsolatban a legtöbb lehetőséget lásd: Maller–Masterman 1992, 256–289.

109 Maller–Masterman 1992, 288.

110 „*A könyv [...] 1859 második negyedében Bécsben és itthon már közkezen forgott.*” TOLNAI Vilmos, *Bevezetés. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Blick és kisebb döblingi iratok*, III. kötet, szerk. TOLNAI Vilmos, Bp., 1925, 29.

111 Deák levele sógorához 1857. július 21-én = Deák 1903, 386.

112 Szőgyény-Marich 1917, 95.

113 Maller–Masterman 1992, 283–284.

- 114 *Teleki László válogatott munkái*, II. kötet, szerk. KEMÉNY G. Gábor, Bp., 1961.
- 115 1861. évi ápril 2. Pesten egybegyűlt Országgyűlés Képviselőházának naplója, Pest, MDCCCLXI, 153.
- 116 *Rückblick auf die jüngste Entwicklungs-Periode Ungarns*, Wien, 1857 = *Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Blick és kisebb döblingi iratok*, III. kötet, szerk. TOLNAI Vilmos, Bp., 1925, 69.
- 117 *Ein Blick auf den anonymen „Rückblick“* = *Széchenyi* 1925, 496.
- 118 *Gr. Széchenyi István „Blick“-je*, közli K. PAPP Miklós, második kiadás. Kolozsvárott kiadja K. PAPP Miklós, 1870, Harmadik kötet, 63–64.
- 119 *Széchenyi* 1870, 87.
- 120 *Széchenyi* 1870, 88–89.
- 121 *Széchenyi* 1870, 110.
- 122 *Széchenyi* 1870, 119–120.
- 123 *Szógyény-Marich* 1917, 96.
- 124 *Deák Ferenc Beszédei*, II. kötet, kiadja KÖNYI Manó, Bp., Franklin-Társulat, 1903, 386.
- 125 KOSÁRY Domokos, *Széchenyi Döblingben*, Bp., Magvető, 1981, 111.
- 126 SZÉCHENYI István, *Nagy magyar szatíra = Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*, szerk. KÁROLYI Árpád, Bp., 1922, II. kötet, 43–44.
- 127 *Széchenyi* 1922, 474.
- 128 *Széchenyi* 1922, 474.
- 129 *Széchenyi* 1922, 113.
- 130 *Széchenyi* 1922, 48.
- 131 *Széchenyi* 1922, 100.
- 132 *Széchenyi* 1922, 300.
- 133 1849-ben Windischgrätzhez eljuttatott konzervatív emlékiratokban egyenesen az merül fel, hogy az egész forradalom a protestáns kisebbség pártütése volt csupán. BERZEVICZY Albert, *Az abszolutizmus kora Magyarországon. 1849–1865*, I. kötet, Bp., Franklin Társulat, 1922, 39–62. Például Dessewffy Emil 1849. január elején kelt és Wertheimer Endre által közölt emlékirata így fogalmaz: „a forradalmi elem mindig a protestantizmussal azonosította magát.” *Történelmi Szemle*, 1915/IV, 562.
- 134 Az idézetek forrása *A Magyar Nemzet Története*, X. kötet, *A modern Magyarország (1848–1896)*, írta MÁRKI Sándor és BEKSICS Gusztáv, Bp., 1898, 173.
- 135 Közli *Függelékben Szógyény-Marich* 1917, 201.
- 136 *Szógyény-Marich* 1917, 201–202.
- 137 *Dessewffy* 1915/IV, 559.
- 138 *Dessewffy* 1915/V, 124.
- 139 WERTHEIMER Endre, *Új adatok a magyar ó-conservatívok történetéhez*, *Történelmi Szemle*, 1915/IV, 126–127.
- 140 Az idézetek forrása a faksimilében közölt szöveg: *A Magyar Nemzet Története*, X. kötet.
- 141 ld. PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*, I. kötet, sajtó alá rend. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Szépirodalmi, Magyar Századok, 1958, 382.
- 142 *Pulszky* 1958, 383.
- 143 *Pulszky* 1958, 382.
- 144 *Pulszky* 1958, 384.
- 145 Általában a hivatalos kormánylapnak számító *Budapesti Hírlap* számol be napról napra az eseményekről, a *Pesti Napló* a *Budapesti Hírlap* nyomán tudósít a *Vasárnapi Újsággal* együtt.
- 146 Nem valószínű Kovács József László azon sejtése, miszerint a nagykőrösi császárlátogatás tiszteletére rendezett ökörsütés lenne a közvetlen forrás. Kovács 2000, 258–259.
- 147 *Széchenyi* 1870, 74.
- 148 *Széchenyi* 1870, 75.
- 149 A forrásokról lásd TOLNAI Vilmos rövid cikkét Dickens szövegének hatásáról: *EPhK* 1902, 346., majd ELEK Oszkár, *Skót és angol hatás Arany János balladáiban*, It, 1912 és TOLNAI Vilmos, *Arany János balladáinak angol-skót forrásaihoz*, It, 1913. ELEK Oszkár, *A walesi bárdok tárgy köréről*, *EphK*, 1917.
- 150 *Széchenyi* 1870, 77.
- 151 *Széchenyi* 1870, 148.
- 152 *Rückblick* = *Széchenyi* 1925, 76.
- 153 *Rückblick* = *Széchenyi* 1925, 76.
- 154 Valószínűleg Madách 1859-es *A civilizátor* című vígjátékának is a *Rückblick* volt az alapforrása.